

Journal of Analytic Divinity
International Refereed Journal

E-ISSN: 2602-3792

Aralık /December, 2020/ 4 (2): ss-pp 11/39

Kur'ân'a Göre İnsanların Yanılgılarının Sosyolojik Nedenleri

Sociological Reasons of Human Mistakes According to The Qur'an

İbrahim Yıldız

Dr. Öğr. Üyesi, Mersin Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri

Asst. Prof. Dr., Mersin University, Faculty of Islamic Sciences, Basic Islamic Sciences

Ankara/Turkey, ibrahimbursevi@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0438-6994>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 03 Ağustos/August 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 28 Kasım /November 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık/December 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış-Aralık/ Winter-December

DOI: <http://doi.org/10.46595/jad.816679>

Cite as / Atıf: Yıldız, İbrahim. "Kur'ân'a Göre İnsanların Yanılgılarının Sosyolojik Nedenleri", *Journal of Analytic Divinity* 4/2 (December 2020), 11-39

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Web: <http://dergipark.gov.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Copyright © Published by Özcan Güngör, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi / Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Islamic Studies, Ankara-Turkey. Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

İnsan, özgür iradesi ile karar veren bir varlıktır. Aldığı kararları ve bunlara dayanan davranışları, onun imanî ve amelî durumunu belirler. Dolayısıyla kişinin karar ve davranışlarında düştüğü yanlışları, onun hem dünya hem de ahiret hayatını etkilemektedir. Fakat ilahî imtihanın bir gereği olarak birçok zaafı yaratılan insanın yanlışya düşmemesi mümkün değildir. Zaten insandan beklenen de hiç yanlışya düşmemesi değil, zaaflarını kontrol altına alarak maddî ve manevî baskılara direnmesi ve herhangi bir nedenle yanlışya düştüğünde hemen tövbe ederek yanlışından dönmesidir. İnsanları yanlışya düşüren nedenlerden biri de sosyolojik etkenlerdir. İnsan, yaratılışı icabı topluluk içinde yaşamak zorundadır. Bu zorunluluk, hayatı kolaylaştıran ve düzene oturtan kuralların manzumesi olan geleneği gerekli kılmaktadır. Aynı zamanda toplumların önderlerinin olması, insanların arkadaşlarının bulunması da doğaldır. İnsan psikolojisi, çoğunluğun yanında yer almaya ve ekonomik, siyasi ve sosyal statüsünü kaybetmemeye meyillidir. Fakat tüm bunlar, karar verme sürecinde kişiyi yanıltabilme potansiyeline sahiptir.

Geleneğin, düzenli hayata katkıda bulunmasına karşın insanların özgür düşünme ve davranmalarına engel olma gibi bir özelliği de vardır. Toplumdan dışlanmamak için çoğunluğa veya arkadaş grubuna uyma eğilimi, kişinin istemediği işleri yapmasına neden olabilmektedir. İnsanı yanlışya düşüren bu sosyolojik etkenlere karşı Kur'an, dünya hayatının geçici olduğunu, âhirette herkesin tek başına hesaba çekileceğini ve orada kimsenin kimseye bir faydasının olmayacağını, geleneğin temellerinin sahih bilgiye dayanması gerektiğini hatırlatarak önlem almakta ve sâlih kişilerle arkadaşlık yapılmasını tavsiye etmektedir. Çalışmamızda dinî yanlışların Kur'an'da yer alan sosyolojik temelli nedenleri incelenecektir. Konu, literatür taraması metodu ile sosyoloji ilminin verilerinden yararlanılarak tefsir ilmi açısından değerlendirilecek ve müfessirlerin ilgili âyetlere yaptıkları yorumlar dikkate alınacaktır.

Anahtar Sözcükler: Tefsir, Sosyoloji, İmtihan, Gelenek, Liderler.

Abstract

Human being is a living creature who make decision with his free will. His decisions that he has made and behaviours depending on those decisions determine his situation in terms of faith and actions. Thus, the mistakes that he has made in his decisions and behaviours affect his life in both this world and Hereafter. However, by the necessity of divine testing, it is not possible for the human being, who was created with many vulnerabilities, not to fall into error. As a matter of fact that the human is not expected not to fall into error at all but what he is expected is to stand up to material and spiritual constraint by controlling his vulnerabilities and to abandon his mistake by repenting as soon as he makes a mistake for any reason. One of the reasons that make people fall into error is social factors. Human being has to live in a society because of the nature of his creation.

This necessity requires a set of rules which is the tradition that makes life easy and puts it in order. At the same time, it is normal for people to have friends and for societies to have leaders. Human psychology is inclined to go along with the crowd and protect his financial, political, and social status. However, all of these have the potential to misguide the person during the process of decision. Although tradition makes a contribution to the

order in life, it also may prevent people to think and behave freely. The tendency to go along with the crowd or social circle for not to be excluded from society may cause people to do what they don't want to do. In opposition to these sociological factors that make person fall into error, Qur'an takes precautions by reminding that the worldly life is temporal, in the Hereafter everyone will be questioned alone and no one will give benefit to another and advises having friendship with good people. In our study, the sociologically based reasons of religious mistakes in the Qur'an will be examined. The subject will be evaluated in terms of the science of tafsir by using the data of sociology with the literature review method and the comments made by the commentators to the relevant verses will be taken into consideration.

Keywords: Tafsir, Sociology, Testing, Tradition, Leaders.

1. Giriş¹

İnsanoğlu, ilâhî imtihan hikmetine uygun olarak itiraz edebilen, başkaldırabilen bir özellikte yaratılmıştır. Bu nedenle özgür iradesiyle Yaraticısına itaat veya isyan edebilir. Zaten insanı, diğer canlılardan üstün kılan da bu özgür iradesidir. Çünkü itiraz edebileceğinin, emredilene yapmayabileceğinin bilincinde olanın itaati, mecburi olarak itaat edenin itaatinden daha değerlidir. Bu hikmete binaen insanoğlu, seçim yapabilen, doğanın kendisini zorladığı şeyleri erteleyebilen veya tamamen reddedebilen muktedir bir varlıktır. Hatta o, sadece tabiata değil kendi doğasına da karşı çıkabilir. Mesela bedenini koruma içgüdüsüne rağmen intihara kalkışabilir veya din, vatan, bayrak, namus gibi yüce addettiği değerler uğruna canını, malını feda edebilir. Bu özgürlük aynı zamanda yaptığı seçimlerin hesabını verme sorumluluğunu da beraberinde getirmektedir. Bu nedenle insan, iradesiyle seçimler yaptığı ve bu seçimlerinin hesabını verip sonuçlarına katlanacağı kimin daha güzel amel yapacağı konulu bir imtihan sahasında yaşamaktadır.

Tüm peygamberler, insanlara bu imtihanı hatırlatarak hesap günü için hazırlık yapmalarını öğütlemişlerdir. Allah, insanoğlunu çeşitli zaafarla yaratmış, ancak bu zaafalarını kontrol altına alabilecek, iyi yönde geliştirebilecek üstün özellikler ile de desteklemiştir. Bu noktada insana düşen, bu üstün özelliklerinin yardımıyla zaafalarının üstesinden gelmek ve imtihanı başarmaktır. Ancak insan, çeşitli nedenlerden dolayı yanılgılara düşebilir. Fakat Kur'an, Hz. Âdem kıssası ile önemli olanın yanılgıya düşmemek değil yanılgının farkına varıp ondan dönmek olduğunu hatırlatmaktadır. Aslında insanın düştüğü yanılgılar ve neticede işlenen günahlar, onu ümitsizliğe değil bilakis başarıya götüren birer sâiktir. İnsanlar, başarılarını edindikleri tecrübeler ve sonradan duydukları pişmanlıklara borçludurlar. Çünkü yanılgılar, kişiyi pişmanlığa ve vicdan azabına sevk ettiği için onu sonraki hayatında daha dikkatli yapar ve aynı hatayı tekrarlamaktan alıkoyar.² Hatta filozof Jose Gasset (1883-1955), geçmişin korunmaya en layık olan yanının isabetli kararlardan ziyade yanılgıların anıları olduğunu, çünkü onların

¹ Bu çalışma yazarın "Kur'an'a Göre İnsanların Yanılgıları" adlı Uludağ Üniversitesi, SBE, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda doktora tezi olarak bitirdiği çalışmasından üretilmiştir.

² İbrahim Yıldız, *Kur'an İnsan ve Yanılgı -Psikososyal Bir Okuma-* (Bursa: Emin Yayınları, 2019), 22.

kişileri aynı hatalara düşmekten engelleyeceğini söyler.³ Dolayısıyla insanların sahip oldukları asıl hazine, yanlışlar sonucu oluşan bilgi ve tecrübelerdir.

İnsanın kendini yanlışya düşüren sebepleri bilmesi ve onlara karşı tedbirler alması, onun öncelikli konularından biri olmalıdır. Çünkü kişinin ilâhî imtihanındaki başarısı ve ahiretteki konumu buna bağlıdır. Özellikle günümüzde her türlü fitneyi sorumsuzca yayan kitle iletişim araçlarının her yere ulaşması nedeniyle müslüman toplumlardaki ahlâkî bunalımların ve dinden uzaklaşmaların oldukça arttığı bilinen bir gerçektir. Bu duruma, zihinlerde yer eden psikolojik ve sosyolojik yanlışlar ve bunların kaynaklık ettiği davranışlar neden olmaktadır.⁴ Çalışmamızda Kur'ân'da yer alan sosyolojik temelli nedenler incelenecektir. Sosyoloji ilminin verilerinden yararlanılarak konu, literatür taraması metodu kullanılarak tefsir ilmi açısından değerlendirilecek ve müfessirlerin konu hakkındaki âyetlere yaptıkları yorumlar dikkate alınacaktır. Sosyolojik bakış açısı ile Kur'ân merkezli birçok çalışma yapılmıştır.⁵ Özellikle çalışmamıza nispeten benzer mahiyette olan ve insana ulûhiyet isnad edilmesinin sebeplerini ve isnad eden fırkaların incelendiği *Aklın Büyük Yanılgısı: Tanrılaştırma* adlı eser, bu yanlışın çeşitli nedenlerinin yanında sosyolojik nedenlerini de ele almaktadır.⁶ Bu çalışmamızın hedefi, insanların dinî açıdan yanlışlara düşmesine neden olan sosyolojik faktörleri, Kur'ânî bakış açısıyla ortaya koyabilmek ve onları bu tür tehlikelerden uzaklaşabilecek bilgi ve uyanıklık düzeyine çıkmalarına katkı sağlamaktır.

2. Yanılgı Nedir?

Yanılgı, “yanlış doğru, doğruyu yanlış sanmak”⁷ anlamına gelir ve belli önermelere dayanan bir kıyaslama ve akıl yürütme sürecinin sonucunda oluşur. İnsanoğlu, dış dünyadan gelen ve duyu organlarıyla algıladığı duyuları önceki bilgi ve tecrübesiyle

³ Jose Ortega Gasset, *Kitlelerin Ayaklanması*, çev. Neyyire Gül Işık (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 32.

⁴ Yıldız, *Kur'an İnsan ve Yanılgı*, 28.

⁵ Muhammed Fatih Kesler, *Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Doğru Düşüncenin Engelleri* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2015); Celaleddin Çelik, “Kur'an'da Toplumsal Değişme Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Kur'an Sosyolojisi Üzerine Denemeler*, ed. Mehmet Bayyigit (Konya: Yediveren Kitap, 2003), 117-142; Ejder Okumuş (ed.), *Toplumsal Çöküş Teorileri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2007); Ejder Okumuş, “İbn Haldun'da Kur'an'ı 'Sosyolojik' Okuma”, *Diyanet İlmî Dergi Kur'ân Özel Sayısı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 331-366; Vejdî Bilgin, “Kur'an'dan Sosyolojik İlkeler Çıkarmanın İmkânı -Sünnetullah Kavramı Çerçevesinde Bir Eleştiri-”, *Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi* 22 (2011), 35-43; Murat Kayacan, “Sosyoloji ve Kur'an'ın Ortak İlgi Alanı: Toplumsal Değişim ve Çöküş Yasaları”, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 9/3 (2012), 75-99; Özcan Güngör - Harun Şahin, “Sosyolojik Kur'an Okumalarının İmkânı”, *Maarif Mektepleri Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 1/1 (2017), 26-37; İbrahim Yıldız, “Hıristiyanların Hz. İsa'yı İlahlaştırması: Kur'ân'da Bu Yanılgının Nedenleri ve Giderilmesi”, *The Journal of Academic Social Science Studies* 65 (2018), 305-324; Mehmet Ergün, “Kur'ân'dan Evrensel Sosyolojik Kanunlar Çıkarmanın İmkânı”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2019), 161-194.

⁶ Sayın Dalkıran, *Aklın Büyük Yanılgısı: Tanrılaştırma* (İstanbul: Yedirenk Kitapları, 2004).

⁷ Komisyon, *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 2011), 2521.

harmanlayarak değerlendirir. Bu işleminden sonra özgür iradesiyle bir karar verir. Fakat insan, bazen doğru verilere ulaşamaz bazen de çeşitli engellerle karşı karşıya kaldığı için doğru kararlar veremez. Aklın önündeki bu engeller, insanın tolere edebileceğinden fazla olursa düşünce sürecinde onu yanıltır. Yanılgıların önü alınamazsa bu durum düşünceyi dondurur; yeni görüş ve fikirleri kabul edemez bir hale sokar. Böylece akıl; hak ve bâtil, hayır ve şer arasındaki seçicilik ameliyesinde, gerçeklerin açığa çıkmasında, ilim tahsilinde ve insanı yüce derecelere terakki ettirmede doğal işlevini yerine getiremez olur. İnsan, düşünme ve doğruya tâbi olma işlevini yerine getiremediği zaman hayvan gibi olur, hatta daha kötü bir duruma düşer.⁸ “Yoksa sen bunların çoğunun işittiğini ya da aklettiğini mi zannediyorsun? Bunlar tıpkı hayvanlar gibidir; hatta daha fazla yoldan çıkmış haldedirler.”⁹

Düşünce süreci, dış dünyadaki verilerin duyu organları ile içe aktarılıp çeşitli düşünme işlemlerinden geçirildikten sonra bir karara varılması ve bu kararın eyleme dökülmesi ile sonuçlanır. Bu süreçte önemli bir yer işgal eden karar verme eşiği, gerek fizyolojik dürtülerden gerek psikolojik zaafardan gerekse çevreden gelen sosyal baskılardan etkilenir. Bunun bir sonucu olarak insan, karar verme sürecinde birtakım yanılgılar yaşayabilir ve bu durum onun eylemlerine olumsuz olarak yansır. Böylece insan dinî açıdan şirk, küfür, günah, mekruh diyebileceğimiz olumsuz fiilleri işleyebilir. İnsanların yanılgıya düşmeleri kişisel yargılarına çok güveniyor olmalarına dayanır. Fakat bu yargıların büyük bir çoğunluğunun günlük hayatın birbirini izleyen ve yinelenen olaylarından edinilen bilgiler olduğu unutulmamalıdır. İnsan, çoğu zaman günlük hayatta yinelenen bu ardışık deneyimlerin gerçek bir bilgiye dayanıp dayanmadığı hakkında herhangi bir sorgulama yapmaya gerek duymaz. Hâlbuki bir şeye çok yakından bakmak veya o ortamın içinde olmak, neyin hata olduğu, neyin olmadığını değerlendirebilmemizi oldukça zorlaştırır. Bu açıdan yanılgılarımızı tespit edebilmemiz için olaylara belli bir mesafeden ve üçüncü bir şahıs gibi bakabilmemiz çok önemlidir.

Alınan kararların ve bunlara dayanarak yapılan davranışların sonuçları eğer yaşarken ortaya çıkarsa bunlar hakkında doğru veya hatalı diye bir hüküm verilebilir ve yanılgılar telafi edilebilir. Fakat bu karar ve davranışların sonuçları âhirette ortaya çıkacak dinî bir yanılgı olduğunda orada böyle bir hüküm verip yanılgıyı telafi etme imkânı yoktur. Yanılgılar, karar verme sürecindeki yanlış ve hatalı öncüllerden kaynaklanır. Çıkış noktası hatalı olan bir fikre dayanan eylemlerin de hatalı olacağı aşikârdır. Dinî konularda bilgilerin temel kaynağı Kur'ân ve Sünnet olduğuna göre bu iki kaynağa dayanmadan yapılan çıkarımlar veya kıyaslar ile ulaşılan sonuçlarda yanılgıya düşmek kaçınılmaz olacaktır.

Hata kavramının sözlükteki anlamlarından biri “yanılgı, yanıлма, istemeden ve bilmeden yapılan yanlışlık” şeklindedir.¹⁰ Dolayısıyla hata, yanılgı kavramıyla yakın

⁸ M. Osman Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, çev. Hayati Aydın (Ankara: Fecr Yayınları, 2011), 125.

⁹ el-Furkân 25/44.

¹⁰ Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007), 2/1896.

anlamlıdır. Hatta birçok yerde birbirlerinin yerine kullanılır. Hata hakikate aykırı söz, hüküm veya görüşe denilir. Diğer bir ifadeyle hata, zihnin yanlış veya hakikate benzer olan bir şeyi, hakikat yahut da hakikat olan bir şeyi yanlış veya hakikate benzer zannetmesinden ibaret olan fiil veya durumu bildirir.¹¹ İsfahânî'ye göre hata üç türdür: 1) Yapılması ve irade edilmesi güzel olmayan çirkin bir fiili bilerek yapmaktır ki bu insanın sorumlu tutulacağı tam bir hatadır.¹² 2) Yapılması iyi olan bir şeyi istemekle birlikte kasıtsız olarak istenilenin aksine bir şeyin gerçekleşmesidir. Burada kişi iradesinde isabet etmesine karşın fiilinde hata etmiştir.¹³ 3) Kötü ve yasak bir fiili yapmak isterken tesadüfen zıddının gerçekleşmesidir. Burada kişi iradesinde hata etmiş fakat fiilinde doğruyu yapmıştır. Yine de iradesi sebebiyle bu kişi kınanır, fiili nedeniyle de övülmez.¹⁴

Yukarıda açıklanan yanlış kavramıyla sadece ikinci maddesi benzerlik arz eden hata kavramının daha çok sonuç odaklı olduğu görülmektedir. Nitekim İslâm hukukunda hata kavramı, daha ziyade gerçekleşen bir sonuçtan hareketle tanımlanmıştır. Örneğin Hanefî fıkıh âlimi İbn Melek (821/1418'den sonra), hatanın sözlükte "doğrunun zıddı", istilahta ise "bir şeyin irade edilenin hilâfına gerçekleşmesi" şeklinde tanımlandığını kaydetmiştir.¹⁵ Bu çalışmada ele alınan yanlış kavramı ise daha çok süreç odaklıdır. Dolayısıyla bir fiilin gerçekleşme aşamalarında meydana gelen hususlardan dolayı istenmeyen bir durumun ortaya çıkmasına yanlış, bir fiilin sonucunda kasıtsız bir durumun ortaya çıkmasına ise hata denilebilir. Fikhî istilâhtaki hatada kişinin iradesi ve kastı yoktur. Yanlışta ise kişinin iradesi ve kastı vardır. Fakat karar alma sürecinde yaptığı yanlışlıklardan dolayı istenmeyen bir sonuç ortaya çıkmıştır. Bu gibi farklılıklar ve hata kavramının özellikle fıkıh ilminde istilâhlaşması nedeniyle bu çalışmada hata kavramı yerine yanlış kavramı tercih edilmiştir.

Kur'ân'da yer alan yanlışlar çeşitli biçimlerde ortaya konulmaktadır. Yanlış ifade eden fikir, söz veya davranışların nedenleri ve çözümleri konusundaki uyarılar, genellikle hisbân,¹⁶ zann¹⁷ ve zu'm köklerinden gelen fiil ve isimler kullanılarak yapılmıştır. Bazen de bu kelimeler kullanılmadan doğrudan doğruya yanlış ortaya konulmuş, düzeltilmesi hususunda ikazlar yapılmıştır. Hata, sehiv, cenef, tahmin, gaflet ve galat gibi kelimeler de sonuçları itibarıyla bir bakıma yanlış ifade etmelerine rağmen Kur'ân'da bu mânada kullanılmamıştır.

¹¹ Hüsameddin Erdem, "Yanlış", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* (İstanbul: Risale Yayınları, 1990), 4/240.

¹² el-İsrâ 17/31; Yûsuf 12/29; el-Hâkka 69/9.

¹³ en-Nisâ 4/92; Buhârî, "İ'tisâm", 20.

¹⁴ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân*, tah. Muhammed Seyyid Keylânî, (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 151.

¹⁵ İbn Melek, İzzeddin, *Şerhu Menâri'l-envâr fi usûli'l-fıkıh* (İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, 1965), 368.

¹⁶ Örn. bk. el-Bakara 2/214; Âl-i İmrân 3/142; el-Mâide 5/71; el-A'râf 7/30; el-Enfâl 8/59; et-Tevbe 9/16; İbrâhîm 14/42, 47; el-Kehf 18/104, en-Nûr 24/15; el-Furkân 25/44; en-Neml 27/88; el-Ankebût 29/2; ez-Zuhruf 43/37; el-Mücâdele 58/18; el-Kıyâme 75/3; el-Beled 90/5, 7; el-Humeze 104/3.

¹⁷ Örn. bk. el-Enbiyâ 21/87; el-Kehf 18/35-36; en-Necm 53/23.

3. İnsan ve İçinde Yaşadığı Toplum ile İlişkisi

İnsan, medenî bir varlık olması hasebiyle toplum içerisinde yaşamak zorundadır. Bu zorunluluk, onun psikolojik, sosyolojik ve fizyolojik ihtiyaçlarının çeşitli olmasından ve bunları tek başına karşılayamamasından kaynaklanır.¹⁸ Kâdî Beyzâvî (öl. 685/1286), “*Ey insanlar! Sizler Allah’a muhtaç fakirlersiniz. Allah ise ganîdir, hamîddir.*”¹⁹ âyetindeki *el-fukarâ* kelimesinin belirli (marife) olarak gelmesinin insanın ihtiyaçlarının çok fazla olduğuna işaret ettiğini belirtir.²⁰ İbn Haldun (öl. 808/1406) ise insan ve toplum ilişkisini şöyle izah etmiştir: “Şüphe yok ki, insanî içtima (insanların toplum halinde yaşamaları) zarurîdir. Filozoflar bu hususu “insan, tabiatı icabı medenîdir” sözleriyle ifade etmişlerdir.”²¹ Dolayısıyla insan, diğer insanlarla birlikte belli birtakım sosyo-kültürel geleneklerin hâkim olduğu bir ortamda yaşar. Doğa ile olduğu gibi toplum ile de sürekli etkileşim içindedir. Bunun sonucu olarak toplumun ve bu toplumdaki gelenek ve göreneklerin bireyin düşünce ve davranışları üzerinde önemli bir etkisi vardır.²² Aynı zamanda bu durum, bireyin karakterinin gelişmesi ve şekillenmesinde de oldukça etkilidir.

İnsanların iyi veya kötü olarak kabul ettikleri şeyler, genellikle toplumun benimsediği ve ona öğrettiği değer yargılarıdır. Karakterler de aynen ilmî, politik ve sanat eserleri gibi herkes tarafından kabul edildiği zaman önem ve değer kazanır. Dolayısıyla toplumlarda kabul edilen ideal insan tipi, üzerine düşen ve toplumun kendisinden beklediği görevleri herkesçe iyi karşılanabilecek şekilde yapan ve toplum şartlarına uyabilen insandır.²³ Bu nedenle sosyal hayat mantığına göre ferdin toplum içerisinde kabul görebilmesi için fikir ve davranışlarını toplumun değer potasında eritmesi şarttır. Bu durum, toplumun insanın düşünce ve davranışları üzerindeki etkisini net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Kişideki bağlanma ve sığınma güdüsü, onu bir grubun parçası olmaya zorlar. Kaynağını yaşama güdüsünden alan kendine ve ailesine güvenli bir ortam sağlama ihtiyacı, hem sosyal hem de ekonomik güvenlik biçiminde kendini gösterir ve kişi, neredeyse tüm ömründe bu güvenliği elde etmek için çalışır. Sosyal güvenlik, başkaları tarafından sevilme ve beğenilme arzusu; ekonomik güvenlik, iyi bir gelire sahip olma arzusu; saygınlık ihtiyacı ise toplum içinde başarılı ve üstün bir kişi olma arzusu olarak tanımlanabilir.²⁴ Bu güdülerin etkisi altında, kişiye ne yapıp yapmaması konusundaki en büyük telkin, çevresinden gelir. Bu yüzden insanın; dinî, toplumsal ve kültürel hayatının gelişiminde ve şekillenmesinde ailenin, arkadaşlarının, eğitim kurumlarının, yaşadığı fiziksel ve sosyal çevrenin kısacası toplumun önemi tartışılmaz bir gerçektir.²⁵

¹⁸ Sulhi Dönmezer, *Toplumbilim* (İstanbul: Beta Yayınları, 1999), 97.

¹⁹ Fâtr 35/15.

²⁰ Kâdî el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vîl* (Beyrût: Dâru'r-Reşîd, 2000), 2/270.

²¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007), 1/213.

²² Feriha Baymur, *Genel Psikoloji* (İstanbul: İnkılâp Kitapevi, 1994), 271.

²³ Alfred Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, çev. Şelale Başer (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985), 27, 32.

²⁴ Baymur, *Genel Psikoloji*, 71.

²⁵ Ramazan Altıntaş, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2003), 53.

Toplumların gelenek ve kültürlerini gelecek kuşaklara sistemli bir biçimde öğretmesi sonucu temel kişilik tipleri oluşur, bireysel farklılıklar gitgide yok olur. Böylece belli ve değişmez görüşleri olan bir toplum oluşur. Bu durum, toplum üyelerinin bireysel özgürlüklerini sınırlamasına karşın onlara dünyanın gerçekte nasıl olduğu, doğru ve yanlışın ya da iyi ve kötünün ne olduğu konusunda kesin tanımlanmış bir varsayımlar sistemi sunar. Böylece insan, olaylar karşısındaki tavır ve tutumların nasıl olması gerektiğini önceden bilir.²⁶ Eğer toplumun onayladığı davranışları sergilemezse maddî veya manevî yaptırımlarla karşılaşması kaçınılmaz olur. Bu nedenle toplumsal yaptırımlar, toplumda uygulanmakta olan bir geleneği, âdeti veya kuralı koruyan ve yaşatan bir tepki türüdür. İnsan, içinde yaşadığı toplumun onayladığı davranışı sergilemediği zaman fiziksel cezalandırılma, kınanma, ayıplanma, hafife alınma ve küçük düşürülme şeklinde özetlenebilecek yukarıdaki toplumsal yaptırımlarla karşılaşır. Bu da insanın düşünüş ve davranışlarında tam olarak serbest olmadığını gösterir.²⁷

Kur'ân'ın bütün ayetlerine bakıldığında, toplumun bireyden bağımsız olarak ele alınmadığı görülür. Yani toplum diye bir gerçeklik, toplumsal ruh ve bilinç diye bir olay var; ancak bu gerçeklik içinde bireyin gerçekliği ortadan kalkmamaktadır. Bireyler, toplum içinde erimemekte, toplumda kaybolmamaktadırlar. Sonuçta toplumu şekillendiren ve yönlendiren, birey ya da bireyler olmaktadır. Dolayısıyla birey olarak insan, toplum tarafından üretilmemekte, tam aksine bireyi çok değişik şekillerde etkilemekle kalmayıp zaman zaman sınırlayan ve baskı altına alan bir gerçeklik olarak toplum, bizzat münferit insanlar tarafından üretilmektedir. Kur'ân'a göre insanın kendi iradesinin payı olmaksızın içinde doğduğu çevre gerçeğinden önce, evrensel nitelikli bir fitrat gerçeği vardır.²⁸ Bireyin, hangi toplumun, ırkın, sınıfın üyesi olarak doğarsa doğsun, içinde doğduğu sosyal çevreyi islah etmekle yükümlü olması başka türlü izah edilemez.²⁹ Kur'ân, böylelikle insanın yeryüzünde gerçek fonksiyonunu icra edebilmesi için muhtaç olduğu gücü, fitratından alabileceğini belirtmektedir. Nitekim Kur'ân'da çevresine rağmen fitratına dönebilen insanların³⁰ varlığı örneklenir.³¹ Dolayısıyla Kur'ân'a göre önemli olan toplumsal reflekslerin ve yaptırımların oluşmasındaki temel değerlerin ne olduğudur. Çünkü meşru olmayan temeller üzerine bina edilen toplumsal değerler ve

²⁶ Engin Geçtan, *İnsan Olmak* (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1993), 16.

²⁷ Ali Şeriati, çağdaş insanın bilgi sayesinde kendisine sürekli egemen olmuş bulunan din ve toplumsal düzenler karşısında seçim yeteneğine sahip olmaya başladığını söylemektedir. Ona göre çağdaş insan yadsıyabilir ve seçebilir, benimseyebilir, kuşku duyabilir. Üretim düzenleri, sınıf ilişkileri, aile ve topluluk ayrıcalıkları, bunların tümü bilinçli çağdaş insan karşısında artık eskisi gibi güçlü değildir. Bk. Ali Şeriati, *İnsanın Dört Zindanı*, çev. Hüseyin Hatemî (İstanbul: İşaret Yayınları, 1997), 51.

²⁸ er-Rûm 11/30.

²⁹ el-Bakara 2/160; Âl-i İmrân 3/110,114; en-Nisâ 4/114; Hüd 11/117; el-Hucurât 49/10.

³⁰ el-Kehf 18/10-26; Yâsin 36/20-27; et-Tahrîm 66/11.

³¹ Ejder Okumuş, "Kur'ân'da Kolektif Sorumluluk", *Diyanet İlmî Dergi* 42/2 (2006), 12.

gelenekler,³² insanı haktan ve hakikatten uzaklaştırıp yanılgılara sürükleyen etkenlerin başında gelir.³³

Birey, çeşitli yaptırımlarla karşılaşmamak için çoğu kez fikirlerinden ve davranışlarından taviz vererek toplum ile uyumlu olmaya çalışır. Hayatın düzeni ve devamı adına mühim olan toplumsal kurallar, eğer vahiy temeline dayanmıyorsa insanların günaha ve küfre düşmesine zemin hazırlar. Bilhassa toplumun inanç esasları, köklü bir gelenek içinde yer alıyorsa, o toplumun içinde yetişmiş insanın bu gelenek halkasının dışına çıkarak toplumun değerleriyle çatışan yeni inanç esaslarını kabul etmesi imkânsız değilse de oldukça güçtür.³⁴ İnsan, özgür iradesiyle karar verir fakat bu karar genellikle toplumun ondan beklediği davranışı sergilemeye yönelik olur. Davranışın gerekçesi olan gelenek, dinî açıdan sahih bir temele dayanıyorsa doğru bir karar, bâtil bir temele dayanıyorsa mesuliyet doğuran yanlış bir karar alınmış ve uygulanmış demektir. Bu nedenle insanın toplumdan etkilenip dinî hayatını perişan etmemesi gerekmektedir. Bunu başarabilmek adına yapılması gerekenleri tespit etmek için toplumun kişilerin karar verme sürecinde nasıl etkili olduğu: gelenek, önderlere uyma, arkadaş etkisi, çoğunluğa uyma ve ekonomik, siyasi ve sosyal durumun etkisi başlıkları altında incelenecektir.

4. Yanılgıların Sosyolojik Nedenleri

4.1. Gelenek

Gelenek, toplum kültürünün geçmiş kuşaklardan devraldığı, toplumun eski dönemlerini günümüze bağlayan ve üyeleri arasında sağlam bir bağ oluşturan alışkanlıklar olarak sosyal ve kültürel mirası ifade eder.³⁵ Bu miras, gerçek veya hayalî bir geçmişle ilişkilendirilip süreklilik gösteren ve yaygın bir şekilde benimsenen toplumsal davranışlardır.³⁶ Yanılgılara neden olması açısından ele alacağımız gelenek ise insanı olumsuz olarak baskılayan yönüdür. Bu durumda geleneğin kaynağının genelde doğru bilgilere özelde ise vahye dayanıp dayanmadığı dikkate alınmalıdır. Kaynağını bunlardan almayan gelenekler, olumlu yöndeki gelişim ve değişimin önündeki en büyük engeldir.³⁷

Her çocuk, bir yandan biyolojik olarak olgunlaşırken bir yandan da toplumsallaşır; yani başka insanlarla karşılıklı ilişkileri sonucunda toplumun yapma, duyma ve düşünme biçimlerini öğrenir ve içselleştirir.³⁸ Çocuğun yaşadığı bu çevre, ona hangi duygu, davranış ve düşüncelerin toplum tarafından kabul göreceğini, hangilerinin kabul görmeyeceğini

³² el-Mâide 5/77; el-En'âm 6/116.

³³ Yıldız, *Kur'an İnsan ve Yanılgı*, 203.

³⁴ Hülya Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013), 202.

³⁵ Ünver Günay, *Din sosyolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2012), 28.

³⁶ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay - Derya Kömürcü (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999), 258.

³⁷ Yıldız, *Kur'an İnsan ve Yanılgı*, 204.

³⁸ İbrahim Gürses, *Dindarlık ve Kişilik* (Bursa: Emin Yayınları, 2010), 94.

hatırlatır³⁹ ve toplum içinde neyi, nasıl ve ne zaman yapması gerektiğini bildirir.⁴⁰ Böylece kişi, mutlu bir hayat yaşayabilmek için toplum ile ilişkilerinde belirli kurallara uymanın bir zorunluluk olduğunu bilir. Bu kuralları önce ailesinde öğrenir ve çevresinde uygulanır halde hazır bulur. Zamanla onları benimseyerek ahlâkî değerler olarak içselleştirir⁴¹ ve toplumun değer yargılarını benimseyerek o toplumun bir üyesi haline gelir.⁴² Böylelikle kişi, nasıl düşünmesi gerektiğini, niçin öyle davranması gerektiğini çevresinden öğrenir ve bunlara aykırı davrandığında toplumuyla çatışmalar yaşayacağını bilir.⁴³

Hz. Peygamber'in "Her doğan çocuk, fitrat üzere doğar. Sonra anne ve babası onu yahudi, mecusi veya hristiyan yapar."⁴⁴ hadisi, doğan her insanın tertemiz bir fitrat üzere doğduğu, sonrasında ailesinin dinî anlayışlarına göre yetiştirildiği gerçeğini, ailenin ve çevrenin kişiliğin gelişiminde ve dinî anlayışın şekillenmesinde oynadığı rolü ortaya koymaktadır. Her çocuk, bir aile ortamında gözlerini dünyaya açarken saf, temiz ve berrak bir yaratılışa sahiptir. Fakat büyüdükçe anlayış, düşünce ve karakter farklılıkları ortaya çıkar. Bu farklılıklar ancak onun yetiştiği aile, sosyal ve tabii çevredeki değişikliklerle açıklanabilir.⁴⁵ Muhammed Esed'e göre de bu hadisteki anne-baba terimi, geniş anlamda sosyal ve çevresel faktörleri ifade eder ki bu yorum, insanı şekillendiren ortamı daha net ortaya koymaktadır.⁴⁶

Geleneğin gücü, dünden yola çıkarak bugüne anlam vermesinde yatmaktadır. Gelenek, aynı zamanda insan için güvenli bir limandır. Çünkü neyi, niçin yapacağına; kime, neden güveneceğine gelenek karar vermiş ve bu konuda onu desteklemiştir. Toplumda birlik, beraberlik, istikrar, güven ve dayanışma gelenek sayesinde sağlanır. Geleneğin bu çerçevedeki en önemli güç kaynağı ise güven olgusudur.⁴⁷ Atalara duyulan güven ile oluşan körü körüne bağlılığın nedeni yeni neslin kendilerini yetersiz görmeleri ve her durumda atalarına güvenmeleridir.⁴⁸ Bir toplum yapısı içinde yekvücut olan kişiler, kendi şahsiyetlerinden soyutlanıp yeni bir hüviyete ve hürriyete kavuşmakta, hatta bu durum onlara hiç vicdan azabı çekmeden işkence yapma, adam öldürme ve ihanet etme gibi kötü fiilleri işlemelerine olanak sağlamaktadır.⁴⁹

³⁹ Doğan Cüceloğlu, *Yeniden İnsan İnsana* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1997), 95.

⁴⁰ Erol Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1996), 87.

⁴¹ Hayati Hökekleli, *Din Psikolojisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 59.

⁴² Baymur, *Genel Psikoloji*, 271-273.

⁴³ Gürses, *Dindarlık ve Kişilik*, 96-97.

⁴⁴ Buhârî, "Cenâiz", 79, 80, 93; Müslim, "Kader", 23, 24, 25; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 17; Tirmizî, "Kader", 5.

⁴⁵ Suat Cebeci, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1996), 28-29.

⁴⁶ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı, Meal-Tefsir*, çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 2002), s. 826, (27. dipnot).

⁴⁷ Halis Çetin, "Ezelden Ebede; Kadim Bilgeliğin Kutsal Yolculuğu: Gelenek", *Muhafazakâr Düşünce* 3 (2005), 156, 168.

⁴⁸ Turgay Gündüz, *Kur'an'da Korku Motifi* (Bursa: Düşünce Kitabevi, 2004), 72.

⁴⁹ Eric Hoffer, *Toplumda Kitle Hareketleri ve Gerçek İnanç Adamı*, çev. Erkil Günür (İstanbul: Bozak Matbaası, 1968), 88.

Süreklilik arz etmesi ve ataların üstünlüğü fikri geleneğin en belirgin özelliğidir.⁵⁰ Ataların her konuda yeni nesilden üstün olduğu inancı, geleneğin yanlışları olduğunu kabul etmeyi imkânsız hale getirir. Onlara göre akıllı insan,⁵¹ atalarını üstün görüp onların geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olan insandır.⁵² Ayrıca toplumun değer yargılarına uymak ahlâkî bir davranış olarak kabul edildiğinden bireyler, isteyerek ya da istemeyerek bu değerlere uymak zorundadırlar. Diğer bir ifadeyle geleneğin yoğun baskısı altındaki toplumlarda iyi veya kötü insan damgalaması, atalardan devralınmış değerlere ilişkin bireylerin takındığı tavırlara göre belirlenir.⁵³

Geleneğin oluşturduğu atmosfer, bireylerin benliğini, iradesini, idrakini kuşatır, adeta onları esir alır. Bu etki, o kadar güçlüdür ki insan, toplumun dinî veya sosyal âdetlerine uyduğunu çoğu zaman fark bile edemez. Günlük davranışlarının birçoğunda kendi iradesini kullanmaz ve davranışları otomatik olarak gerçekleşir.⁵⁴ Hür düşünce faaliyetleri sonucu kendi iradesiyle karar alamayan bu gibi kişiler için, toplumun değerlerini reddetmek, bir bakıma kendi kişiliğini reddetmek manasına gelir ki bu onlar için adeta imkânsızdır. Çünkü geleneğin güçlü olduğu toplumlarda eski yerleşik değerleri tartışmaya açmak, onları eleştirmek, reddetmek ve onların yerine yeni değerler ileri sürmek asla kabul edilemez. Sonuçta bu tarz işleyen toplumsal süreçlerde insan hiçbir zaman kendi benliğini ve kimliğini bulamaz ve özgürleşemez.⁵⁵ Bu baskının bir sonucu olarak bireylerin en korktuğu durum, toplumun kendisini fiziksel olarak dışlaması, ötekileştirmesi ve değersiz addetmesidir. Çünkü her insanda etrafındaki insanların beğenisini kazanma isteği ve onlar tarafından dışlanma korkusu vardır.⁵⁶ Bu tür toplumlar geleneğe uymayı ve onu korumayı⁵⁷ bir gereklilik olarak kabul ettikleri için⁵⁸ Allah'ın otoritesini benimsemeye asla yanaşmazlar. Bu yüzden peygamberlerin çağrısı karşısında bu gibi toplumlarda -Kur'ân'da geçen kıssalarda görüldüğü üzere-⁵⁹ ataların yolunu izleme mazeretinin, vahyi reddetmek için öne sürülen en büyük sebeplerden biri olduğu görülmektedir.⁶⁰

Geleneğin insanın kararları ve davranışları üzerinde büyük bir rolü olduğu aşikârdır. Bu sebeple Kur'ân, insanların gelenek sebebiyle birçok yanılgıya düştüğünü hatırlatır ve her defasında gündemde tuttuğu konu, geleneğin referansı durumundaki bilginin niteliğidir. Kur'ân, insanlara İslâm'ın hak veya diğer dinlerin batıl oluşunu anlatırken

⁵⁰ Mustafa Armağan, *Gelenek*, (İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992), 19.

⁵¹ Hûd 11/87.

⁵² İbrahim Yıldız, "Kur'ân-ı Kerim'de Atalar Geleneği ve İnanca Etkisi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2015), 180.

⁵³ Orhan Atalay, *Bilinç ve Put* (Van: Bilge Adam Yayınları, 2007), 113.

⁵⁴ Mustafa E. Erkal, *Sosyoloji (Toplumbilimi)* (İstanbul: Der Yayınları, 1993), 27.

⁵⁵ Atalay, *Bilinç ve Put*, 117.

⁵⁶ Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'an'da İman Psikolojisi* (İstanbul: Yanlızkurt Yayınları, 1997), 205.

⁵⁷ Sâd, 38/6.

⁵⁸ ez-Zuhruf, 43/22-23.

⁵⁹ Örn. el-Mâide, 5/104; el-A'râf, 7/70; Hûd, 11/62.

⁶⁰ Yıldız, "Kur'ân-ı Kerim'de Atalar Geleneği", 181.

devamlı surette bilgi üzerinde durmuştur.⁶¹ Bu nedenle Kur'ân, atalarının bâtil dinî geleneklerini takip edenlere bilgi kaynaklarını sormuş ve bu kaynakların doğru olup olmadığını düşünmeye davet etmiştir.⁶²

Geleneğini kutsayıp savunanlara göre bilgi, ataların tecrübe ettiği ve kendilerine miras bıraktığı bilgidir. Geleneklerinin çok eskiden kalmış olmasını, onların geçerliliği için yeter sebep olarak görürler. Onlara göre bir gelenek ne kadar eski, çıkış yeri ve zamanı ne kadar meçhul ise o kadar kuvvetli ve doğru kabul edilir.⁶³ Onlar, yüzyıllardır kabul edilen inanışların yanlış olması halinde ataları tarafından mutlaka terk edileceğine veya düzeltileceğine inanmışlardır. Dolayısıyla buradaki asıl sorun, "bilgi, tecrübe edilmiş olandır" şeklindeki yanılgıdır. Onlar, inançlarının dayanağı olarak tecrübe edilmişlik/edilmemişlik durumunu ölçü olarak almışlardır. Bu yüzden nesiller boyu uygulanan gelenekleri tecrübe edilmiş ve doğruluğu anlaşılmış olarak kabul ederken; vahyi tecrübe edilmemiş bir bilgi olarak değerlendirdiler.⁶⁴ "Mûsâ, onlara delillerimizi apaçık olarak getirince onlar, 'Bu, ancak uydurulmuş bir sihirdir. Biz geçmiş atalarımızın zamanında böyle bir şeyin varlığını duymadık' dediler."⁶⁵ Buna karşın Kur'ân, herhangi bir şeyin önceden beri yapılagelmiş olmasının onun doğru bir davranış olması için yeterli bir delil olamayacağını hatırlatarak başka deliller istemiştir.⁶⁶

Dinî konularda yanılığa düşmemek için dinî geleneğin gözden geçirilerek naslar ışığında sahih bir gelenek inşasına gayret edilmesi gerekmektedir. Çünkü "... İnsanlar arasında, hiçbir bilgisi, yol göstericisi ve aydınlatıcı bir kitabı olmadan Allah hakkında tartışıp duranlar vardır."⁶⁷ âyetinde de ifade edildiği gibi din ve özellikle Allah hakkında konuşulabilmesi için ilme, yol göstericiye ve aydınlatıcı kitaba dayanılması zaruridir. Fakat putperestlerin atalarından devraldıkları bâtil inançları ve gelenekleri ne doğru bilgiye ne akıl ve basirete ne de ilâhî vahye dayanmaktadır.⁶⁸ Âyette sahih bir bilgi için başvurulması gereken mihenk taşlarının gözler önüne serildiğine dikkat edilmelidir. İnsanlar, bu mihenk taşlarına dikkat edip kararlarına ve davranışlarına temel alacağı bilgilerin doğruluğunu âyette geçen hususlara göre belirlerlerse yanılığara düşmekten kendilerini korumuş olurlar.

⁶¹ Celaledin Vatandaş, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Hayatı ve İslam Daveti -Mekke ve Medine Dönemi- (İstanbul: Pınar Yayınları, 2014), 281.

⁶² el-Bakara 2/170; el-Mâide 5/104; el-Kehf 18/5.

⁶³ Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, 90.

⁶⁴ Vatandaş, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Hayatı, 290-291.

⁶⁵ el-Kasas 28/36.

⁶⁶ el-Enbiyâ 21/24; en-Neml 27/64; el-Ahkâf 46/4.

⁶⁷ Lokmân 31/20.

⁶⁸ "Kendilerine, 'Allah'ın indirdiğine uyun' denildiği zaman, 'Hayır, biz babalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye uyarız' derler. Şeytan, kendilerini cehennem azabına çağırıyor olsa da mı?" Lokmân 31/20; Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007), 4/342.

Kur'ân; fikir ve inançta atalarını taklit eden, akıllarını kullanmayan ve bağınaz bir tutumla her türlü yeni fikri reddedenlere sert eleştiriler yöneltir.⁶⁹ Çünkü geleneğin kayıtsız şartsız doğru kabul edilip sorgulanmadığı toplumlarda, yeni fikirler her zaman tepkiyle karşılanır ve bu yüzden yeni düşüncelerin önü kapanır, fikrî durgunluk ve taassup ise gelişir. Bu durum, fikrî yanılgıların en önemli sebeplerinden olup peygamberlere yapılan itirazları bu açıdan da ele almak gerekir. Çünkü vahiy, var olan geleneğin tevhide uymayan yönlerini değiştirmek istemektedir. Fakat câhilî toplumlarda atalara duyulan saygı, tüm geleneğe şamil edilince her türlü gelenek ilâhî birer ilke olarak kabul edilir. Aynı zamanda câhilî gelenek, ataları taklit etmeyi onlara saygı göstermek olarak kabul etmekte ve ataların dinine sahip çıkmakla kabileye ait değerleri korumayı amaçlamaktadır.⁷⁰ Fakat İslâm, kişilerin ferdî olarak sorumluluk taşıdığını, herkesin kendi yaptıklarından ve yapmadıklarından hesaba çekileceğini,⁷¹ nedeni ve hedefi ne olursa olsun kişinin atasının yolunu takip etmek zorunda olduğu fikrinin bir yanılgıdan ibaret olduğunu hatırlatmaktadır.⁷²

Gelenek, imanın önündeki engellerin en güçlülerindedir. İnsanlar, geleneğin öngördüğü öncülleri kabul ederek peygamberlere atalarının durumlarını öne sürerek itiraz etmişlerdir. Onlara göre atalarının yolu asla yanlış olamaz. Bu fikrî yanılgılarına atalarının refah içinde yaşamasını ve Allah tarafından herhangi bir cezaya çarptırılmamasını da delil olarak göstermişlerdir. Kur'ân bu yanılgıyı şöyle izah etmektedir: “*Evet, biz onları da atalarını da dünya nimetlerinden faydalandırdık. Öyle ki uzun süre yaşadılar. Ama artık görmüyorlar mı ki, biz yeryüzünü çevresinden (onların imkân, refah ve nüfuz alanlarını gitgide) daralttığımızı eksiltiyoruz? O hâlde iken onlar mı galip gelecekler?*”⁷³ Ayrıca onların dünyada refah içinde yaşamalarının, yaptıklarından hesaba çekilmeyecekleri anlamına gelmediğini özellikle hatırlatmaktadır.⁷⁴

Gelenek takipçileri, öne sürdükleri delillerin tutarlı olmadığını ve Yüce Yaraticı'yı göz ardı edemeyeceklerini anlayınca yanılgılarından dönmek yerine ilginç bir savunma psikolojisi sergilemişlerdir. Bu da takip ettikleri geleneğin ve inancın Allah tarafından izin verildiğini, onaylandığını⁷⁵ hatta emredildiğini savunmalarıdır.⁷⁶ Taberî, müşriklerin bu iddiasını şöyle savunduklarını kaydeder: “Eğer Allah dilemiş olsaydı biz bu putlara tapmazdık. Allah, bizim de atalarımızın da bu yaptığına razıdır. Aksi halde ya bizi cezalandırarak bundan vaz geçirirdi veya bizi başka türlü davranmaya (yani doğru yola) yönlendirirdi.”⁷⁷ Kur'ân ise Allah'ın

⁶⁹ M. Osman Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, çev. Hayati Aydın (Ankara: Fecr Yayınevi, 2011), 134.

⁷⁰ Adnan Demircan, “Kur'ân'ın, Nüzül Dönemi Putperest Arapları İçin Kaynaklığı Üzerine”, *İSTEM* 2/4 (2004), 58.

⁷¹ el-En'âm 6/164; el-İsrâ 17/15; Fâtır 35/18; ez-Zümer 39/7; en-Necm 53/38.

⁷² el-Bakara 2/134.

⁷³ el-Enbiyâ 21/44; Ayrıca bkz. el-Furkân 25/18.

⁷⁴ Fâtır, 35/45.

⁷⁵ el-En'âm 6/148; en-Nahl 16/35.

⁷⁶ el-A'râf 7/28.

⁷⁷ Ebû Ca'fer et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdulmuhsîn et-Turkî (Kahire: Dâru Hicr, 2001), 14/216.

kullarına sadece vahiy aracılığı ile bir delil indirdiğini hatırlatarak onlara bu iddialarını hangi ilâhî kitaba dayandırdıklarını sorar: “Eğer Rahmân dileseydi, biz onlara kulluk etmezdik, dediler. Bu konuda hiçbir bilgileri yoktur. Onlar sadece yalan söylüyorlar. Yoksa bundan önce onlara bir kitap verdik de ona mı sarılıyorlar?”⁷⁸

Allah’ı ve vahyi inkâr konusunda etkili olan gelenek, kişinin iman etmesinden sonra da etkisini sürdürmekte ve bu sefer de mü’minleri çeşitli yanlışlara sevk edebilmektedir. Çünkü kişinin atalarını sevip sayması yaratılıştan gelen bir duygudur. İslâm bu duyguyu hayırlı bir yola sevk etmiş ve onu yardımlaşmanın ve dayanışmanın temeline yerleştirmiştir.⁷⁹ Ayrıca Kur’ân, söz konusu duygu ile imanın karşı karşıya gelebileceği durumlarda mü’minlerin yanlışlığa düşmemeleri için yapmaları gerekenleri şöyle hatırlatmıştır: “Ey iman edenler! Eğer küfrü imana tercih ederlerse babalarınızı ve kardeşlerinizi bile dost edinmeyin. İkinizden kim onları dost edinirse, işte onlar, zalimlerin ta kendileridir.”⁸⁰

4. 2. Önderlere Uyuma

Toplu olarak yaşayan insanlar, belli bir düzen ve hiyerarşi içinde olmak zorundadırlar. Küçük yaşam grupları oluşturma, grup içinde öne çıkan elit tabakalar ve liderlerin olması da bunun bir gereğidir.⁸¹ Bu durum, içgüdüsel bir davranış şekli olup ister hayvan ister insan olsun bir araya geldiklerinde bir önderin egemenliği altına girerler.⁸² Kur’ân da toplumları incelerken özellikle iki gruptan ve aralarındaki ilişkilerden bahseder. Bunlar, *mele’* olarak adlandırılan⁸³ toplumun ileri gelenleri, zengin ve nüfuz sahibi azınlık yönetici kesimi ile onlara tâbi olan geniş halk kitleleridir. Halkın tepesine çöreklenmiş kimseler⁸⁴ olan *mele’* grubu, aralarında fikir birliği olan ve görünüşleri itibarıyla göz dolduran, gönüllerde heybet ve saygınlık uyandıran topluluklardır.⁸⁵ Kur’ân, *mele’* tabakasının genel özellikleri olarak büyüklük taslamaları, halkın fikirleri üzerinde etkili olmaları, onları saptırmaya çalışmaları, şımarık olmaları, sözlerinden dönmeleri, peygamberlere karşı önyargıyla davranmaları ve onlara hakaret etmelerini öne çıkarmaktadır.⁸⁶ Bunlar, yeni bir dinin hâkim olması ile sahip oldukları mevki ve

⁷⁸ ez-Zuhruf 43/20-21.

⁷⁹ el-Bakara 2/215; Meryem 19/14; Lokmân 31/14; el-Ahkâf 46/15.

⁸⁰ et-Tevbe 9/23.

⁸¹ Çeşitli lider tiplerinin topluma etkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbrahim Halil Şimşek, “Lider Tiplerine Kur’an Açısından Bir Yaklaşım”, *Journal of Analytic Divinity* 2/3 (2018), 63-86.

⁸² Gustave Le Bon, *Kitleler Psikolojisi* (İstanbul: Hayat Yayınları, 1997), 106.

⁸³ el-Bakara 2/246; el-A’râf 7/60, 75, 88, 103, 127; Hûd 11/27, 38, 97; Yûsuf 12/43; eş-Şuarâ 26/34; en-Neml 27/29, 32; el-Kasas 28/20, 38; Sâd 38/6; Yûnus 10/75, 88; ez-Zuhruf 43/46.

⁸⁴ Sadık Kılıç, *Kur’an’da Günah Kavramı* (Konya: Hibaş Yayınevi, 1984), 213.

⁸⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, ts.), 473.

⁸⁶ el-Bakara 2/246; el-A’râf 7/66; Hud 11/27; İbrâhîm 14/21; es-Sebe’ 34/31, 34; el-Mü’min 40/26.

statülerinin ellerinden alınacağı ve diğer insanlarla aynı seviyeye indirilecekleri korkusuyla her türlü yeniliğe karşı çıkarlar.⁸⁷

Bakara sûresindeki “İnsanlar arasında Allah’ı bırakıp da O’na ortak koşanlar vardır. Onları, Allah’ı severcesine severler...”⁸⁸ âyetinde insanlar tarafından sevilen tanrılara işaret eden zamirin akıllı şahıslara ait olması nedeniyle tanrılaştırılan bu şeylerin akılsız putlar olmakla birlikte akıl sahibi reis ve liderleri de kapsadığı ifade edilmiştir.⁸⁹ Bazı insanlar, bu önderleri tıpkı Allah’ı sever gibi severler ve Allah rızasını bir tarafa bırakarak onların rızasını elde etmeye çalışırlar. Bunlar siyasî, ekonomik ve sosyal güç merkezlerini ellerinde bulunduran toplumun elit tabakasıdır. Hamdi Yazır, mele’ tabirinin ülke yönetiminde yer alan kabine, parlamento, ordu veya herhangi bir cemaatin önde gelen, söz sahibi lider tabakasını ifade ettiğini belirtir.⁹⁰

İnsanoğlu, genelde temiz bir fitrata, selîm bir akla ve gerçekleri algılayıp kabul edebilecek bir kapasiteye sahiptir.⁹¹ Kendini yanlış yönlendiren etkilerden kurtulduğu zaman gerçekleri rahatlıkla bulabilir. Bu nedenle Kur’ân’da gariban kâfirlerden ziyade, küfrün önderi niteliğindeki azılı elebaşların hedef almıştır. Bunların engellemeleri ortadan kaldırıldığında insanların topluca İslâm’a girdikleri tarihî bir gerçektir.⁹² Toplumun büyük çoğunluğunu oluşturan halk kitleleri, her konuda önderlerini takip ettikleri ve onların yönlendirmesiyle harekete geçtikleri için Kur’ân, mele’ tabakasını hedef almış ve geniş halk kitlelerini bu yolla hidayete erdirmeye yoluna gitmiştir. Çünkü âyetler incelendiğinde tebliğ ilk karşı çıkanların bu elit tabaka olduğu, halkın ise onların kışkırtmaları ile daha sonra harekete geçtikleri görülmektedir.⁹³

Mü’minûn sûresindeki “Milletinin inkârcı ileri gelenleri: Bu, sizin gibi bir insandan başka bir şey değildir. Sizden üstün olmak istiyor. Allah dileseydi melekleri indirirdi. İlk atalarımızdan beri böyle bir şey işitmedik. Bu adamda nedense biraz delilik var, bir süreye kadar onu gözetleyin, dediler.”⁹⁴ âyeti de mele’ grubunun bu hedef saptırıcı hileli metotlarından birini dile getirmektedir. Ancak şahsî menfaatleri söz konusu olduğundan bunu açıkça belirtmek yerine gizleyerek ve başka hileli yollara başvurarak halkı kendi arzuları doğrultusunda yönlendirmek isterler. Peygamberin getirdiği vahiy üzerinde düşünmeyi ve deliller ortaya koyarak tartışmayı, karşı gelmeyi göze alamayan mele’ grubu, peygamberleri birçok olumsuz sıfatla karalamışlar ve böylece halkın gelen vahiy ciddiye almalarına ve onu kabul etmelerine engel olmak istemişlerdir.

⁸⁷ Murat Sülün, *Kur’ân Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 37.

⁸⁸ el-Bakara 2/165.

⁸⁹ Beyzâvî, *Envârü’l-tenzîl*, 1/98; Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 1/573.

⁹⁰ Yazır, *Hak Dini*, 4/2227.

⁹¹ er-Rûm, 30/30-31; el-A’râf, 7/172.

⁹² en-Nasr, 110/1-3; Sülün, *Kur’ân Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?*, 40.

⁹³ el-A’râf, 7/66, 90; el-Mü’minûn, 23/33; Sâd, 38/6.

⁹⁴ el-Mü’minûn 23/24-25.

Mele'nin gerek fikir gerekse eylem planında halkı etkileyerek onları yanılığa sürüklediği bir gerçektir.⁹⁵ Çünkü halk, idarecilerinin yolunu takip etmeye meyyaldır. İdareciler, genellikle buldukları mevki ve ekonomik güçleri kaybetmeme adına mevcut durumdan yana tavır koyarlar ve kurulu düzenlerinin bozulmasını asla arzu etmezler.⁹⁶ Kur'ân, toplumların geleneklerine bağlılıkları ve atalara saygı zaaflarından yararlanarak kendi statülerini korumaya çalışan idarecilerin bu tavırlarına dikkat çeker: "Firavun dedi ki: Bırakın beni, Mûsâ'yı öldüreyim. (Faydası olacaksa) Rabbini yardıma çağırın! Çünkü ben onun, dininizi değiştireceğinden yahut yeryüzünde bozgunculuk çıkaracağından korkuyorum."⁹⁷ Âyette Firavun'un kendi konumunu sağlama alma kaygısını dile getirmeyip sanki din ve asayişin bozulmasını dert ediniyor intibahı verdiği vurgulanır. Firavun örneğinde olduğu gibi geleneğe bağlılık, liderler tarafından peygamberlerin yalanlanmasını sağlamak için kullanılmıştır.⁹⁸ Onların, halkı bu bahanelerle kışkırtmak istemelerinin⁹⁹ temelinde de kendi saltanatlarının yok olacağı korkusu yatmaktadır. Yani ileri gelenler, adeta konuyu halka mal etmek suretiyle kendi korkularını gidermek istemişlerdir.

Genel olarak dünyada rahat yaşayıp durumlarından memnun olanlar mevcut düzeni korumak; hayatlarından memnun olmayan kişiler ise bu dünyayı temelden değiştirmek isterler.¹⁰⁰ Bu ayırımda hayatından memnun olanlar her türlü dünyevî saltanata ve ekonomik refaha sahip mele' tabakası; hayal kırıklığına uğrayanlar ise umduğuna erişemeyen geniş halk kitleleridir. Ne var ki, mevcut düzeni yıkabilecek potansiyele sahip halk kitleleri, ileri gelenlerin tehdit ve baskıları, mevki ve dünyalık vaadi, sıkıntı ve darlıkla korkutmaları sonucunda kuvvet ve otoriteye boyun eğler.¹⁰¹ Önderlerinin gösterdiği sahte ve temelsiz delillere inanıp vahye karşı çıkarlar. Atalarının dinini ve geleneklerini koruduklarını zannederler fakat asıl korudukları mele' tabakasının menfaatleridir.

Kur'ân, bilgisizce ve akılsızca yapılan bu söylem ve eylemleri kıyasıya eleştirir.¹⁰² Ancak burada asıl eleştirilen bu tür işlerin ilmî bir dayanağı varmış edasıyla yapılmasıdır. Bu nedenle insanlar, dinî ve siyasi elitlerin kendilerine bilgi olarak lanse ettiği, hatta yer yer dikte ettiği inanış ve uygulamalar yüzünden başlarına gelebilecek felakete karşı ikaz edilir.¹⁰³ Görüleceği üzere mele' tabakasının ileri sürdüğü fikirlerin kaynağını araştırmadan doğru kabul ederek büyük bir yanılığa düşen geniş halk kitleleri, böylece kendi kötü akıbetlerini

⁹⁵ el-Ahzâb 33/67-68.

⁹⁶ Yûnus 10/78.

⁹⁷ el-Mü'min 40/26.

⁹⁸ Vatandaş, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Hayatı, 301.

⁹⁹ el-Mü'minûn, 23/24.

¹⁰⁰ Hoffer, *Toplumda Kitle Hareketleri*, 16.

¹⁰¹ Ahmet Önkâl, *Rasûlullah'ın İslâm'a Davet Metodu* (Konya: Esra Yayınları, 1992), 101.

¹⁰² el-En'âm 6/140; er-Rûm 30/29.

¹⁰³ Sülûn, *Kur'ân Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?*, 23.

de hazırlamış olurlar.¹⁰⁴ Yanılgının asıl sonucu ise kendini âhirette gösterecektir. Orada halkın güçlü zannederek muhabbet beslediği ve peşinden gittiği mele' tabakasının gerçek yüzleri ortaya çıkacaktır.¹⁰⁵

Kur'ân, bu konuda halkın düştüğü "önderlik edenler kesinlikle doğru yoldadır" ön kabulüne dikkatleri çeker. Halkın, "eğer önderlerimiz doğru yolda olmasaydı Allah onlara bu kadar şeref ve saltanat vermezdi" diye düşünerek düştükleri bu yanılgıyı gidermek için mülkün sadece Allah'a ait olduğu ve onu dilediği kimselere imtihan etmek için verdiği gerçeği hatırlatılır.¹⁰⁶ Ayrıca önderlerine körü körüne uyan halka her bir kulun kendi hesabını kendisinin vereceği, kimsenin başkasının günahını yüklenmeyeceği yani suç ve cezanın şahsiliği ve kıyamette kimsenin kimseye fayda veremeyeceği vurgulanır.¹⁰⁷

Mele' tabakasının idaresi altında yaşayan geniş halk kitleleri, genel olarak idarecilerden bir menfaat elde etme arzusu veya zulüm görme korkusuyla onların baskı ve tehditlerine boyun eğler.¹⁰⁸ Ancak Kur'ân, aynı toplum içerisinde baskı ve tehditlere boyun eğmeyerek,¹⁰⁹ hür iradeleri doğrultusunda haktan yana tavır alan, her ne işkence yapılırsa yapılsın hak bildikleri yoldan dönmeyen mü'minlerin olduğunu¹¹⁰ ve bunların aralarında gençlerin de bulunduğunu haber vermektedir.¹¹¹ Böylece ezilen ve itaate zorlanan tüm halklara, "onlar bunu başarabildi ve bâtil yolda önderlere uyma yanılgısına düşmekten kendilerini muhafaza ettilerse siz de bunu başarabilirsiniz" mesajı verilmektedir. Ayrıca her ne kadar toplumsal değişme ve çöküşte gerek yönetici ve gerekse yönetici olmayan elit tabakanın önemli bir rolü olsa da toplumun kötü önderlik eden bu kişileri düzeltme ve düzelmemeleri durumunda onlara itaat etmeme yükümlülükleri vardır.¹¹²

4. 3. Arkadaş Etkisi

İnsan, içinde yaşadığı toplumdan etkilenir, fakat bireyi asıl etkileyen direkt iletişimde bulunduğu yakın çevresi yani arkadaş ortamıdır. Mekân olarak mahalle ve şehir; insan olarak aile, akrabalar, komşular, iş ve sosyal hayatındaki kişiler insanın yakın çevresini oluşturur. Hayatın büyük bir bölümü bu yakın çevrede geçer. Kişinin karakterinin oluşmasında ve fikirlerinin şekillenmesinde yakın çevrenin özellikle de arkadaş gruplarının büyük etkisi vardır. Kişi karar alırken onlara güvenip danışmakta ve karşılıklı yakın ilişkilerden doğan bu güven ortamı, kişiyi kolaylıkla yanılgılara

¹⁰⁴ el-A'râf 7/38; el-Ahzâb 33/67-68.

¹⁰⁵ Tahsin Görgün, *İlâhî Sözün Gücü -Varlık ve Bilgi Kaynağı Olarak Kur'ân-* (İstanbul: Külliyyat Yayınları, 2013), 117-118.

¹⁰⁶ Âl-i İmrân 3/26; el-İsrâ 17/111; Tâhâ 20/114; el-Mü'minûn, 23/116; el-Furkân, 25/2; Fâtır 35/13; ez-Zümer 39/6; el-Haşr 59/23; et-Tegâbün 64/1; el-Mülk 67/1.

¹⁰⁷ el-En'âm 6/164; el-İsrâ 17/15; el-Ankebût 29/12; el-Ahzâb 33/66-68; el-Mü'min 40/47-48.

¹⁰⁸ Yûnus 10/83.

¹⁰⁹ Tâhâ 20/70-73.

¹¹⁰ el-Burûc 85/4-7.

¹¹¹ el-Kehf 18/10, 13.

¹¹² Ejder Okumuş (ed.), *Toplumsal Çöküş Teorileri*, 267.

sürükleyebilmektedir. Hz. Peygamber, “Kişi arkadaşının dini üzeredir. Öyleyse her biriniz, kiminle dostluk kuracağına dikkat etsin”¹¹³ buyurarak yakın çevrenin, kişinin fikir ve davranışları üzerindeki büyük etkisine dikkati çekmiştir. Hz. Ali ise kötü arkadaştan sakınma konusunda şöyle der: “Günahkâr ile arkadaşlık yapma. Çünkü o, yaptığını sana güzel gösterir ve senin de kendisi gibi olmanı ister.”¹¹⁴

Kur’ân, iyi arkadaş olarak peygamberleri, sıddıkları, şehidler ve sâlih kimseleri sayar,¹¹⁵ iman edip sâlih amel işleyenlerin sâlih kişiler arasına sokulacağı müjdesini verir.¹¹⁶ Bu müjde, arkadaşlığın insan ruhu için önemli bir nimet olduğunu göstermektedir.¹¹⁷ Ayrıca dikkat edilirse bu sayılanlar, kişinin hem dünya hem de âhiret arkadaşlarıdır. Onlar, kişinin yanlışlarını düzelterek onu doğru yola sevk ederler, her daim yanında olup destek olurlar¹¹⁸ ve doğru yoldan saptığı zaman ikaz ederek ona öğüt verirler.¹¹⁹ Fakat kişi, arkadaşını seçme konusunda titiz davranmazsa, o arkadaşının gerek yaptıklarından gerekse telkinlerinden etkilenerek alacağı kararlarda yanlış düşebilir. İnsan, belki de hiç yapmayacağı bir fiili arkadaşlarının etkisiyle yapabilir. Kitle psikolojisi denilen bu ortamda kişinin bilinci, hassasiyeti, doğru düşünme kapasitesi kaybolur, duyguları düşüncelerine hâkim olur, duygularına da arkadaş grubunun duygusu hâkim olur ve irade, artık o kişiye rehber olmaktan çıkar.¹²⁰

Kur’ân’da haber verildiğine göre Hz. Sâlih’in mucize olarak kavmine sunduğu devenin içme suyunu kullanmasına karşı çıkanlar, onun tüm uyarılarına rağmen deveye zarar vermek istediler. Fakat hiçbiri buna cesaret edemedikleri için bu işi Kur’ân’da *dokuzlu çete* olarak bahsedilen bozguncu ve anarşist bir çeteye havale ettiler.¹²¹ Bu çete üyeleri de içlerinden en azgın arkadaşlarını çağırarak¹²² bu işi yapmaya teşvik ettiler, sonuçta bu azgın adam, arkadaşlarının da desteğiyle deveyi öldürdü.¹²³ Semûd kavminin helâki ile sonuçlanan bu olayın seyrinden deveyi öldüren kişinin, bir arkadaş çevresinin üyesi olduğu ve arkadaşlarının teşvikiyle bu kötü fiili işlediği anlaşılmaktadır. Çünkü insan, grup psikolojisinin etkisiyle tek başına olduğu zamankinden tamamıyla başka türlü hisseder, düşünür ve yapar. Bazı düşünce ve duygular, grup halinde bulunan insanlarda normalde olandan çok daha fazla kuvvetlenir ki haddi aşmak, azgınlık, cesaret ve saldırganlık

¹¹³ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 19; Tirmizî, “Zühd”, 45; Ayrıca bk. Buhârî, “Zebâih”, 31; Müslim, “Birr”, 146.

¹¹⁴ Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zer’â ilâ mekârimi’s-Şer’â -Erdemli Yol-*, çev. Muharrem Tan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 275.

¹¹⁵ en-Nisâ 4/69.

¹¹⁶ el-Ankebût 29/9.

¹¹⁷ Hayati Aydın, *Kur’an’da Psikolojik İkna* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2016), 119.

¹¹⁸ et-Tevbe 9/40.

¹¹⁹ el-En’âm 6/71; Yûsuf 12/39, 41.

¹²⁰ Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, 28.

¹²¹ en-Neml 27/48.

¹²² eş-Şems 91/12.

¹²³ el-Kamer 54/29.

bunlardan bazılarıdır.¹²⁴ Kişi, arkadaş ortamındaki sayı fazlalığının verdiği güvenle tek başına olduğu zamanlarda önüne geçebileceği duygu ve arzularına yenik düşerek kendisinde karşı konulamaz bir güç olduğunu zanneder ki bu his, onun yalnızken düşmeyeceği birçok yanılgıya kolayca düşmesine neden olur.

İbn Abbas'a (ö. 68/687-88) göre azgınlaşan her cin ve insan, birer şeytandır.¹²⁵ Hep beraber birbirlerini yanılgıya sevk ederler, küfrü güzel gösterip inkâra teşvik ederler. Fakat bu arkadaşlar, âhirette birbirlerine lanet edeceklerdir.¹²⁶ Bu noktada cehennemliklerin, "sizi cehenneme sürükleyen nedir?"¹²⁷ sorusuna verdikleri cevapta bâtila dalan arkadaşlarına uyduklarını ve böylece kendilerinin de bâtila daldıklarını söylemeleri çok dikkat çekicidir. Onlar açıkça arkadaş ortamına uyduklarını ve bu nedenle cehennemlik olduklarını itiraf edeceklerdir.¹²⁸ Saffât sûresinde anlatılan âhiret sahnesi, tam anlamıyla arkadaşın insanı nasıl yanılgıya sürükleyip yoldan çıkarabileceğini, bu kışkırtmaya kulak asmayan mü'minin mutlu sonunu ortaya koymaktadır: "İçlerinden biri der ki: "Benim bir arkadaşım vardı. Sen de tekrar dirilmeyi tasdik edenlerden misin? Gerçekten biz, ölüp bir toprak ve kemik yığını haline geldikten sonra mı, biz mi hesaba çekileceğiz?" derdi. Konuşan o kimse yanındakilere, "Bakar mısınız, hali ne oldu?" der. Kendisi de bakar ve onu cehennemde görür. Ona şöyle der: "Allah'a andolsun, neredeyse beni de helâk edecektin. Rabbimin nimeti olmasaydı, mutlaka ben de cehenneme konulanlardan olmuştum."¹²⁹ Bu mutluluk hem cennetteki nimetlere kavuşmanın mutluluğu hem de arkadaşının kışkırtmasına aldanmadığı için cehenneme düşmekten kurtulmasının mutluluğudur.

Kur'ân, kişinin yakın çevresinin onun hidayetine de helâkine da sebep olabileceğini örnekler vererek hatırlattıktan sonra arkadaş etkisiyle çeşitli yanılgılara düşmemek için sâlih insanlarla beraber olmayı¹³⁰ Allah'ı anmaktan ve İslâm'ı yaşamaktan uzaklaştıran kişileri ise terk etmeyi emreder.¹³¹ İnsanın arkadaşlarının etkisinde kalmaması için ona, yalnız başına veya sadece bir arkadaşı ile kafa kafaya verip iyice düşünmesini tavsiye etmiştir: "De ki: Size tek bir öğütte bulunuyorum: Allah için ikişer ikişer, birer birer ayağa kalkmanızı, sonra da iyice düşünmenizi (istiyorum)."¹³² Arkadaş etkisi ile hakkı kabul etmeme konusuna en güzel örnek, Velîd b. Mugîre'dir. O, Hz. Ebû Bekir'e Kur'ân hakkında sorular sormuş ve aldığı cevaplar karşısında "Bu sözler ne şiir ne de sihirdir. Bunlar, Allah kelimeleridir" demişti. Fakat Ebû Cehil'in onun halk içindeki saygın konumunu hatırlatması üzerine bu kararından dönmüştü.¹³³

¹²⁴ Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, 23, 26.

¹²⁵ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981), 13/161.

¹²⁶ Fussilet 41/25; Kâf 50/27.

¹²⁷ el-Müddessir 74/42.

¹²⁸ el-Müddessir 74/45.

¹²⁹ es-Sâffât 37/51-57.

¹³⁰ et-Tevbe 9/119.

¹³¹ el-En'âm 6/68.

¹³² es-Sebe' 34/46.

¹³³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 23/430.

İnsanın hakkı tavsiye eden ve düştüğü hatadan kurtulması için uyarın bir arkadaşının olması hem dünyası hem de âhireti için çok önemlidir. İmam Gazzâlî, nefsin ayıplarını bilme konusunda sâlih kişilerle arkadaşlık etmenin önemine işaret ederek insanın yanılmalara düşmemesi için davranışlarının arkadaşları tarafından kontrol edilmesi gerektiğini söyler. Bu tutumun din âlimlerinin önde gelenlerinin uyguladığı, faydası kanıtlanmış bir çözüm yolu olduğunu da ilave eder.¹³⁴ Yahyâ b. Adî (öl. 364/975); âlim, zâhid ve âbid kişilerle arkadaşlık yapılmasını, hiç olmazsa onların sohbetlerine devam edilmesini tavsiye ile onların meclislerinde bulunmakla kişinin güzel ve doğru amellere yöneleceğini, bu kişilerin onun yanılmalılarını düzelteceklerini hatırlatır.¹³⁵ Hatta arkadaşın arkadaşı etkilemesi, sadece söz veya davranışlar ile de olmaz. Bazen bakışlar bile etkilenme için yeterlidir. Çünkü insan, mutlu birinin yüzüne bakınca tebessüm eder, ağlayan kişinin yüzüne bakınca ise hüzünlenir.¹³⁶ Bu açıdan bakıldığında duygular gibi ahlâkî özellikler de bulaşıcıdır ve kişiden kişiye kolaylıkla geçer. İbn Miskeveyh (öl. 421/1030) ise insanın kusurlarını kendisine söyleyecek arkadaşlar edinmesinin gerekliliğinden bahseder. Hatta arkadaş bu kusurları kendisine söylemek istemez ise ona sitem edip söylemesi için ısrar etmesini tavsiye eder.¹³⁷ Bu tavsiyelere uyan insan, arkadaşları nedeniyle istese de yanılmalığa düşüreceği fikirler geliştiremez ve geliştirse bile onu uygulayacak ortam bulamaz.

4. 4. Çoğunluğa Uyuma

İnsanlar, önemli kabul ettikleri kişilerin oluşturdukları gruplara güçlü duygusal bağlar ile bağlanırlar. Bu bağlanma, kişinin kendini güvende hissetmesinde, dış dünyaya açılmasında ve başkaları ile ilişkilerinde kendisine yardımcı olur.¹³⁸ Aynı zamanda bu durum, insanda içinde yaşadığı toplumun, özellikle de yakın çevresinin etkisi altında davranışlarına şekil verme eğilimi geliştirir. Sosyolojide *uyuma* adı verilen bu durum, kişinin gerçek veya hayali olarak grup baskısını hissedip diğer kişilerden sözlü bir istek veya emir olmadığı halde düşüncelerini veya davranışlarını diğerlerine uygun olarak değiştirmesi ve onlara uymasındır.¹³⁹ Bu nedenle bireylerin bir gruba dâhil olmadıklarında gösterdikleri davranışlarla, gruba dâhil olduklarında gösterdikleri davranışlar aynı değildir. Bireysel hayatlarında alamayacakları riskleri, gruba dâhil olduklarında almaya başlarlar. Bunun sebebi; grup içerisinde takdir edilme isteği, gruba olan inanç ve güven olabilir. Gruplar,

¹³⁴ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn* (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2005), 946.

¹³⁵ Yahyâ b. Adî, *Tehzîbü'l-ahlâk -Ahlak Eğitimi-*, çev. Harun Kuşlu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 58.

¹³⁶ İsfahânî, *ez-Zer'â*, 275.

¹³⁷ İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-ahlâk -Ahlak Eğitimi-*, çev. Abdulkadir Şener ve dğr. (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013), 211.

¹³⁸ Hayati Hökelekli, *Psikolojiye Giriş* (İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2008), 74-75.

¹³⁹ Nuray Sakallı, *Sosyal Etkiler, Kim Kimi Nasıl Etkiler?* (Ankara: İmge Kitabevi, 2016), 32.

gruba mensup olan bireylerin tutumlarının değişiminde de oldukça etkilidir.¹⁴⁰ Bilimsel araştırmalar, bireyin grup içinde yalnız olduğu zamankinden farklı davranmakta olduğunu ortaya koymuştur.¹⁴¹ Bu fark bazen o kadar büyük olur ki grup sayının çokluğu bireyde kendisine karşı konulamaz bir güç hissi verebilir ve bu durumda bireydeki imkânsızlık mefhumu kaybolur ve arzularının önünde hiçbir engel olamayacağına inanır.¹⁴² Sosyal ve kültürel ortamlarda bireyin davranışlarında meydana gelen bu büyük değişimler, sosyal psikoloji adı altında bilimsel olarak incelenmektedir.¹⁴³

Toplumla uyumlu davranışlar geliştirme, kişinin grup içinde tek kalmama, yalnızlaşmama, onlardan fikren ve fiilen ayrı düşmeme isteğinin bir sonucudur. Aksi durumlarda dışlanma korkusu yaşayan kişi, aynı zamanda büyük bir grubun üyesi olma duygusu ve gururuyla hareket etmektedir. Her türlü ortamda veya tartışmada, üyesi olduğu grubun desteğinin kendi arkasında olduğunu var saymakta ve bu duygu, fikirlerini daha kuvvetle savunmasına neden olmaktadır. Günümüzde birçok kişiyi bir spor takımının taraftarı veya bir ünlünün hayranı olmaya iten en büyük sebep işte bu duygudur. Aynı zamanda toplum içindeki fert, toplumun o anki genel hissiyatına uygun hareket etmekte, kolay kışkırtılmakta, doğru hüküm verme ve eleştiri yeteneklerini kaybetmektedir. Bu durumun, kişinin fikrî planda yanılgıya düşmesine yol açacağı gayet açıktır. Çünkü grup psikolojisinde fert, kendi özgür düşüncesiyle bir karar verip harekete geçmez. Onu harekete geçiren, grubun ortak düşünce ve hedefleridir. Bu ortak düşüncenin temeli, vahye ve temel insanî değerlere dayanmıyorsa orada insanı yanıltarak yanlış kararlar almasına ve yanlış davranışlar sergilemesine neden olabilecek büyük bir problem var demektir.¹⁴⁴

Kur'ân, insanların çoğunun kâfir, fâsık, vahiyden habersiz, nimetlere karşı nankör ve Allah yolundan sapmış olduklarını haber verir.¹⁴⁵ Ayrıca bunların, eğer dikkat edilmezse insanı Allah yolundan saptırabileceği hatırlatılır.¹⁴⁶ Bu durumda doğru olup olmadığını araştırmadan çoğunluğun fikrine uymak, insanı yanılgılara düşüren bir etken olacaktır. Bunu önlemek için Kur'ân, "hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme, çünkü kulak, göz ve kalb, bunların hepsi ondan sorumludur."¹⁴⁷ uyarısında bulunur. Hatta daha net olarak "eğer yeryüzündekilerin çoğuna uyarsan seni Allah yolundan saptırırlar. Onlar ancak zanna uyuyorlar ve onlar sadece yalan uyduruyorlar"¹⁴⁸ diyerek doğrunun her zaman çoğunluk

¹⁴⁰ Ayşegül Kip, "Grup Aidiyetinin Tipik Özdeşimleri Bağlamında Bakara Suresinde Yahudi Grup Dayanışması", *Journal of Analytic Divinity* 2/1 (2018), 90.

¹⁴¹ Çiğdem Kağıtçıbaşı - Zeynep Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar Sosyal Psikolojiye Giriş* (İstanbul: Evrim Yayınevi, 2014), 275.

¹⁴² Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, 134.

¹⁴³ Kağıtçıbaşı - Cemalcılar, *İnsan ve İnsanlar*, 21.

¹⁴⁴ Yıldız, *Kur'an İnsan ve Yanılgı*, 223.

¹⁴⁵ el-Bakara 2/243; el-Mâide 5/59; el-A'râf 7/17, 102, 187; et-Tevbe 9/8; Yûsuf 12/21, 38, 103; er-Ra'd 13/1; el-İsrâ 17/89; er-Rûm 30/6; es-Sebe' 34/28; es-Sâffât 37/71.

¹⁴⁶ el-Mâide 5/49.

¹⁴⁷ el-İsrâ 17/36.

¹⁴⁸ el-En'âm 6/116.

tarafında olmadığına dikkati çeker. Ayrıca birçok âyette suçun kişisel olduğunu ve hesap gününde herkesin tek tek sorguya çekileceğini haber verir.¹⁴⁹ Dolayısıyla bu âyetler ile grup halinde işlenen günahın grup psikolojisinin verdiği güven duygusuyla işlendiğinden¹⁵⁰ kişinin sorumluluğunu azalttığı şeklindeki yanılığın bertaraf edilir. Vele ki bu tür bir yanılığa düşenlerin, çeşitli nedenlerden dolayı dünyada ceza almasalar bile âhirette muhakkak cezalarını göreceklere hatırlatılır. Bu açıdan yanılığa düşmemek için dikkate alınması gereken, çoğunluğun değer yargıları değil İslâm'ın değer yargıları olmalıdır.¹⁵¹

4. 5. Ekonomik, Siyasî ve Sosyal Durumun Etkisi

İnsanda bulunan ve davranışlarını büyük ölçüde etkileyen toplumsal içerikli güdülerden biri olan sosyal güvenlik ihtiyacı, başkaları tarafından sevmek ve beğenilmek arzusu; ekonomik güvenlik ise iyi bir gelire sahip olup malî ihtiyaçlarını karşılayabilmek olarak tanımlanabilir. İslâm, bu ihtiyaçları makul bir seviyede, haksızlığa sebebiyet vermemek koşuluyla ve iyiliğe dönük olarak kabul ve teşvik eder. Bu arzuları tatmin etmek için adaletsizlik ve zulüm yapılmasına ise asla müsamaha göstermez. Fakat özellikle makam ve mevki elde etmek, bazı insanlar için o derece önemlidir ki kişi, bunlar için malını mülkünü harcamaktan bile çekinmez. Yağcılık, gösteriş ve riyakârlık gibi daha nice kötü davranışlarda bulunarak hedefine ulaşmak ister. Bazen de bu uğurda dininden ve namusundan bile vazgeçer.¹⁵² Örneğin Paul Vitz, özellikle Amerikan üniversitelerinde ateist olmanın, kişiye o toplumdaki sosyal ihtiyaçları ve akademik psikolojinin bir parçası olarak kabul edilme şeklindeki mesleki beklentileri karşılaması nedeniyle en iyi seçim olarak kabul edildiğinden bahseder.¹⁵³ Bu örnekte sosyal statünün kişilerdeki din tercihinin nasıl etkilediği açıkça görülmektedir. Ayrıca statüyü elde eden kişiler, mevcut durumlarını koruma isteğiyle hareket ederler ki bu da gerek kişisel gerekse toplumsal değişim ve gelişimin önündeki engellerden biridir.¹⁵⁴

Câhilî toplumların vahye karşı çıkmalarındaki en temel nedenlerden biri, vahyin gelenekle toplum arasındaki güçlü ilişkiyi ortadan kaldıracığı, dolayısıyla toplumdaki birlik ve beraberliği yok edeceği, sonuçta mevcut siyasî düzeni bozacağı, var olan ekonomik ve sosyal statüleri yok edeceği iddiası ve korkusudur.¹⁵⁵ Statü sahibi insanlar arasında makam, şöhret ve servetlerinin ellerinden gideceği, zenginliklerine, ticarî faaliyet ve üstünlüklerine hâlele geleceği endişesiyle peygamberlerin tebliğinin hak olduğunu itiraf

¹⁴⁹ Örn. bkz. el-En'âm 6/94; 164; el-İsrâ 17/15; Fâtr 35/18; ez-Zümer 39/7; en-Necm 53/38.

¹⁵⁰ Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, 45, 50.

¹⁵¹ Yıldız, *Kur'an İnsan ve Yanılığı*, 224.

¹⁵² Adem Dölek, *Edebî Açıldan Hadîslerde Teşbîh ve Temsîller* (Erzurum: Ekev Yayınevi, 2001), 219.

¹⁵³ Paul C. Vitz, "Ateizm Psikolojisi", çev. Kenan Sevinç, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2013), 137.

¹⁵⁴ Yıldız, *Kur'an İnsan ve Yanılığı*, 225.

¹⁵⁵ Yıldız, "Kur'ân-ı Kerîm'de Atalar Geleneği", 197.

ettikleri halde imana yanaşmayanlar, bir hayli fazladır.¹⁵⁶ Örneğin Haris b. Osman b. Nevfel, bu endişesi nedeniyle Hz. Peygamber'e "Biz biliyoruz sen şüphesiz hak üzeresin ve fakat korkuyoruz ki Araplara muhalefet edip, "sizinle beraber doğru yolu tutarsak, kendi yurdumuzdan koparılıp çıkarılırız."¹⁵⁷ diyerek sosyal ve ekonomik kazanımlarının elden çıkacağı korkusundan hak olduğunu ikrar ettiği halde iman etmemiştir.¹⁵⁸ Yine Şam yöresinin hükümdarı olan Herakleios, İslâm'a davet edilince önce iman etmek istemiş ancak etrafındaki eşraf tabakasının tepkisi üzerine geri adım atarak makamını kaybetme korkusundan iman etmekten vazgeçmiştir.¹⁵⁹ Bu insanları yanıltan ve böyle davranmaya sevk eden temel duygu, korkudur. Onu da kamçılaman, hâlihazırda sahip oldukları makamı, serveti ve siyasî imkânları yitirme ihtimalidir.¹⁶⁰

Peygamberlerin tebliğine ilk önce statü sahipleri karşı çıkmıştır. Peygamberlerin asıl hedeflerinin hakkı tebliğ olmayıp var olan sosyal ve ekonomik düzeni bozup yerine yepyeni bir düzen kurmayı amaçladıklarını iddia etmeleri de kendi statülerinin yıkılacağı endişesinin bir dışı vurumudur.¹⁶¹ Kur'ân, statü sahiplerinin siyasî endişelerini, peygamberleri de kendileri gibi makam ve mevki peşinde koşan muhterisler olarak göstermeye çalıştıklarını haber veren, "Onlar: 'siz ikiniz, bizi atalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol)dan çevirmek ve yeryüzünde büyüklük sizin olsun diye mi bize geldiniz? Biz, sizin ikinize inanacak değiliz' dediler."¹⁶² âyeti ile; ekonomik endişelerini ise "Dediler ki: 'Ey Şu'ayb! Babalarımızın taptığını yahut mallarımız hakkında dilediğimizi yapmayı terk etmemizi sana namazın mı emrediyor?...'"¹⁶³ âyeti ile haber vermiştir. Bu âyetler, geleneğe ısrarla sarılan toplumlarda vahye karşı çıkış sebebi olarak atalar geleneği öne sürülse bile dirençlerinin arka planında başka hesapların olduğunu açıkça göstermektedir. Onlar, atalarının geleneğini sürdürme adı altında kurdukları nizamın bozulmamasını, menfaatlerine zarar gelmemesini, ekonomik, siyasî ve sosyal ayrıcalıklarının yok olmamasını istemişlerdir.¹⁶⁴ İbn Abbas, Yahudi âlimlerinin kendi halklarının Hz. Muhammed'e iman etmelerini engellemek için türlü türlü yalanlara başvurduklarını, bunu da kendilerinin sahip oldukları dünyevî hâkimiyetlerinin devamı için yaptıklarını haber vermektedir.¹⁶⁵

Toplum içinde azınlık bir grup olan statü sahipleri, bu statülerini topluma kabul ettirme ve koruma adına baskı da dâhil her yolu denemişlerdir. Bu durum, halkın fikir ve

¹⁵⁶ Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1957), 142.

¹⁵⁷ el-Kasas 28/57.

¹⁵⁸ Ebü'l-Hasen el-Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, thk. Kemal B. Zağlûl (Beyrût: Dâru'l-Kütüb'i-İlmiyye, 1991), 348.

¹⁵⁹ Buhârî, "Bed'ü'l-vahy", 6.

¹⁶⁰ Ahmet Baydar, *Kur'ân Açısından Korku ve Büyü* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1999), 16.

¹⁶¹ Altıntaş, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*, 187.

¹⁶² Yûnus 10/78; Ayrıca bk. el-Mü'minûn 23/24.

¹⁶³ Hûd 11/87.

¹⁶⁴ Günay Tümer, "Âbâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/5.

¹⁶⁵ İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdüsselâm Muhammed (Beyrût: Dâru'l-Kütüb'i-İlmiyye, 2001), 1/552.

davranışlarında çeşitli yanlışlara neden olmaktadır. Halk kitleleri genellikle propaganda yolu ile kolayca fikir değiştirebildikleri için statü sahiplerinin yönlendirmelerine gayet açıktır. Bu da gerçeği görmelerini engellemekte ve yanlışlara düşmelerine sebep olmaktadır. Kur'ân, gerçekte kendi statülerini koruma insiyakı ile hareket eden eşrafın, halkın duyarlı olduğu çeşitli konularda onları kışkırtmak suretiyle bu hedeflerine ulaşmak istediklerini hatırlatır. Örneğin peygamberlerin tebliğine statülerinin elden gideceği endişesi ile karşı çıkan eşraf tabakası,¹⁶⁶ bu korkularını hiç dile getirmeden halkın hassas olduğu dinî ve millî duyguları galeyana getirerek peygamberleri engellemeye çalışmışlardır.¹⁶⁷

Statü sahiplerinin mevcut durumu korumak için başvurdukları yollardan biri de maddî ve manevî olarak toplumsal baskı ortamı oluşturmaktır. Çıkarıcı ve egoist bir toplum oluşturarak herkesin kendi maddiyatını öncelemesi ve mevcut durumu korumaya çalışması için çok önemlidir. Çünkü maddî menfaat beklentisi içinde olan kişiyi yönlendirmek çok daha kolaydır. Böyle bir ortamda başkalarını kendilerine tercih edip kendi çıkarlarına aykırı davrananlar, çıkarıcı toplum tarafından hiç çekinilmeden *aptal* diye aşağılanmakta, dışlanmakta ve böylece baskı altına alınmak istenmektedir.¹⁶⁸ Maddî ve manevî açıdan baskı altına alınan böylesi toplumların, zamanla hâkim güçlerin dinî ve dünyevî görüşlerinden etkilenmesi ise kaçınılmazdır.

Kur'ân'da statü sahiplerinin hem peygamberleri hem de onlara uyan mü'minleri baskı altına almaya ve bu yolla da mevcut durumlarını korumaya çalıştıkları görülmektedir.¹⁶⁹ Halkın yanlışlığı, işte bu noktada başlar. Eğer statü sahiplerinin gerçek düşüncelerini ve hedeflerini anlayabilirlerse doğru kararı verip hakka tâbi olacaklar, fakat anlayamazlarsa yanlış olacaklar ve statü sahiplerinin peşi sıra onların gizli hedeflerine hizmet eden birer piyona dönüşeceklerdir. Burada halk, mazur görülemez çünkü herkes verdiği kararlarından ve gerçekleştirdiği eylemlerinden dolayı bizzat sorumludur.¹⁷⁰

Sonuç

İnsanoğlu, her ne kadar diğer canlılardan daha mükemmel olsa da zaafı da olan, yanılan ve unutan bir varlıktır. Bu nedenle insandan yanlışlığa düşmemesi değil yanlışlığından dönerek hakka teslim olması beklenir. Bunun için öncelikle insanın kendisini hata yapabilen bir varlık olarak kabul etmesi gerekir. Böylece düşüncelerinde,

¹⁶⁶ Yûnus 10/78; "Hz. Mûsâ'nın getirdiği mucizeleri kabule asıl engel, ellerinde tuttıkları nüfuz ve gücün kendilerinden alınması endişesiydi. Güya atalarından aldıkları emanete sahip çıkarak muhafazakâr bir tavır sergilemeye çalışırken dahi "Bu yerde egemenlik ve nüfuz ikinizin olsun diye mi?" sözleriyle gerçek rahatsızlıklarını açığa vurmuş oluyorlardı." Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 3/126-127.

¹⁶⁷ Sâd 38/6.

¹⁶⁸ Nermi Uygur, *Kuram-Eylem Bağlamı* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996), 61-62.

¹⁶⁹ el-A'râf 7/66; Hûd 11/27, 91; Sâd 38/62.

¹⁷⁰ el-A'râf 7/38; İbrâhîm 14/21.

davranışlarında, olgular ve insanlar hakkındaki yargılarında, hatta kendisi hakkında yanılabilceğini peşinen kabul etmiş olur. Yanılgıların tespiti ve giderilmesinde öncelikle yapılması gereken şey, insanın kendini tanımasıdır. Kur'ân'da insanın gerek fiziki gerekse psikolojik yapısı hakkındaki âyetleri bu bağlamda okumak önemlidir. İnsan, zaafalarını ve bu zaafaların karar ve davranışlarına nasıl etki ettiğini bildiğinde yanılığa düşmemek için dikkatli olacak ve gereken tedbirleri alacaktır.

İnsan, medenî bir varlık olarak diğer insanlarla birlikte belli birtakım sosyo-kültürel geleneklerin hâkim olduğu bir ortamda yaşar. Bunun bir sonucu olarak toplumun bireyin düşünce ve davranışları üzerinde önemli bir etkisi vardır. İnsanların doğru veya yanlış, iyi veya kötü olarak kabul ettikleri şeyler, genellikle toplumun benimsediği ve ona öğrettiği değer yargılarıdır. Toplumların kabul ettiği ideal bireyler, toplumun kendisinden beklediği görevleri yapan ve toplum şartlarına uyan insandır. Bu mantığa göre ferдин toplumda kabul görebilmesi için fikir ve davranışlarını toplumun kabulleneceği tarzda şekillendirmesi şarttır. Toplumla uyumlu hareket etme, önderlerin ve arkadaşların fikirlerine uyma isteği, geleneğin baskısı, ekonomik, siyasî ve sosyal statüyü kaybetme korkusu insanın kararlarını ve davranışlarını etkilemektedir. Aynı şekilde grup ile birlikte hareket etme arzusu, liderlerin emirlerine boyun eğme, arkadaşların etkisinde kalma da kişiyi baskılayabilir. Bu durum, toplumun insanın düşünce ve davranışları üzerindeki etkisini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Kişideki bağlanma ve sığınma güdüsü, onu bir grubun parçası olmaya zorlar. İnsan, içinde yaşadığı toplumun onayladığı davranışı sergilemediği zaman fiziksel cezalandırılma, kınanma, ayıplanma, hafife alınma ve küçük düşürülme şeklinde özetlenebilecek yukarıdaki toplumsal yaptırımlarla karşılaşır. Birey, çeşitli yaptırımlarla karşılaşmamak için çoğu kez fikirlerinden ve davranışlarından taviz vererek toplum ile uyumlu olmaya çalışır.

Bu sosyal etkenlere karşı Kur'ân'ın uyarısı, herkesin tek başına hesaba çekileceği ve âhirette hiç kimsenin insana bir faydasının olmayacağı şeklindedir. Bırakın liderleri veya arkadaşları insanın en yakını olan babası, annesi ve kardeşinin bile kendisinden kaçacağı hatırlatılarak o günün dehşetinden korkması ve bu dünyada bu bilinç ile yaşaması gerektiği öğütlenmiştir. Ayrıca insanın dünyada meşgul olduğu işler, iletişim halindeki çevresi ve içinde bulunduğu psikolojik durum, onun iradesini etkilemektedir. Bu açıdan insanın doğru kararlar alabilmesi için iradesini olumsuz etkileyecek ortam, fikir ve meşguliyetlerden uzak durması gerekir. Cehennemdeki bazı insanların özellikle liderleri ve arkadaşlarıyla cedelleşme sahnelerinin Kur'ân'da yer alması, olacakları önceden haber vererek inşaların tedbir almasına yöneliktir.

Kur'ân'a göre iyi arkadaşlar edinmek ve olumlu davranışlar sergilenen ortamlarda bulunmak çok önemlidir. İnsanın, güzel ahlâklı ve üstün faziletlerle donanmış arkadaşlarının olması, onu yanılgılardan çekip kurtaracak bir ortamın içinde olması demektir. İnsan, devamlı olarak güzel ahlâklı insanları görür ve onlarla arkadaşlık ederse zamanla onların güzel huylarından etkilenir ve kendiliğinden onlar gibi olur. Böylece hem

yanılığara düşmekten korunur hem de düştüğü zaman arkadaşları tarafından ikaz edilerek onlardan yardım görür. Kötü ahlâklı arkadaşlardan uzaklaşmak ise insanı arkadaş telkininin ve grup psikolojisinin tesiri altında kalarak yanılığa düşmekten korur. İnsan, grup psikolojisinin tesiri altında ve çoğunluğun görüş ve davranışlarına uyma eğilimi nedeniyle yalnızken düşmeyeceği birçok yanılığa grup içinde iken kolaylıkla düşebilir. Bunun için kişi, kendini yanılığardan koruyacak uygun ortamları ve kişileri seçme konusunda çok titiz davranmalıdır. Aksi halde kendini bilerek yanılığın dolayısıyla da günahların kucağına atmış olur. Kur'ân, bu konunun önemine binaen mü'minleri, her daim ibadete devam eden sâlih insanlarla beraber olmaya çağırmaktadır.

Kaynakça

- Adler, Alfred. *İnsanı Tanıma Sanatı*. çev. Şelale Başer. İstanbul: Dergâh Yayınları, 4. Basım, 1985.
- Alper, Hülya. *İmanın Psikolojik Yapısı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 3. Basım, 2013.
- Altıntaş, Ramazan. *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.
- Armağan, Mustafa. *Gelenek*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992.
- Atalay, Orhan. *Bilinç ve Put*. Van: Bilge Adam Yayınları, 2007.
- Aydın, Hayati. *Kur'an'da Psikolojik İkna*. Ankara: Fecr Yayınevi, 7. Basım, 2016.
- Baydar, Ahmet. *Kur'ân Açısından Korku ve Büyü*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1999.
- Baymur, Feriha. *Genel Psikoloji*. İstanbul: İnkılâp Kitapevi, 11. Basım, 1994.
- Beyzâvî, Kâdî. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. Beyrût: Dâru'r-Reşîd, 2000.
- Bilgin, Vejdi. "Kur'an'dan Sosyolojik İlkeler Çıkarmanın İmkânı -Sünnetullah Kavramı Çerçevesinde Bir Eleştiri-". *Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi* 22 (2011), 35-43.
- Cebeci, Suat. *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1996.
- Cüceloğlu, Doğan. *Yeniden İnsan İnsana*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 14. Basım, 1997.
- Çağatay, Neşet. *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1957.
- Çağbayır, Yaşar. *Ötüken Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.
- Çelik, Celaleddin. "Kur'an'da Toplumsal Değişme Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım". *Kur'an Sosyolojisi Üzerine Denemeler*. ed. Mehmet Bayyigit. 117-142. Konya: Yediveren Kitap, 2003.
- Çetin, Halis. "Ezelden Ebede; Kadim Bilgelik Kutsal Yolculuğu: Gelenek". *Muhafazakâr Düşünce* 3 (2005).
- Dalkıran, Sayın. *Aklın Büyük Yanılığı: Tanrılaştırma*. İstanbul: Yedirenk Kitapları, 2004.
- Demircan, Adnan. "Kur'ân'ın, Nüzûl Dönemi Putperest Arapları İçin Kaynaklığı Üzerine". *İSTEM* 2/4 (2004), 53-61.
- Dölek, Adem. *Edebî Açından Hadîslerde Teşbîh ve Temsîller*. Erzurum: Ekev Yayınevi, 2001.
- Dönmezer, Sulhi. *Toplumbilim*. İstanbul: Beta Yayınları, 12. Basım, 1999.

- Endelüsî, İbn Atıyye. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. thk. Abdüsselâm Muhammed. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Erdem, Hüsameddin, "Yanlıştır", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. İstanbul: Risale Yayınları, 1990.
- Ergün, Mehmet. "Kur'ân'dan Evrensel Sosyolojik Kanunlar Çıkarmanın İmkânı". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2019), 161-194.
- Erkal, Mustafa. *Sosyoloji (Toplumbilimi)*. İstanbul: Der Yayınları, 5. Basım, 1993.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı, Meal-Tefsir*. çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 5. Basım, 2002.
- Gasset, Jose Ortega. *Kitlelerin Ayaklanması*. çev. Neyyire Gül Işık. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *İhyâu Ulûmi'd-dîn*. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2005.
- Geçtan, Engin. *İnsan Olmak*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 13. Basım, 1993.
- Görgün, Tahsin. *İlâhî Sözü'nün Gücü -Varlık ve Bilgi Kaynağı Olarak Kur'ân-*. İstanbul: Külliyyat Yayınları, 2013.
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 11. Basım, 2012.
- Gündüz, Turgay. *Kur'an'da Korku Motifi*. Bursa: Düşünce Kitabevi, 2004.
- Güngör, Erol. *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 10. Basım, 1996.
- Güngör, Özcan - Şahin, Harun. "Sosyolojik Kur'an Okumalarının İmkânı". *Maarif Mektepleri Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 1/1 (2017), 26-37.
- Gürses, İbrahim. *Dindarlık ve Kişilik*. Bursa: Emin Yayınları, 2010.
- Hoffer, Eric. *Toplumda Kitle Hareketleri ve Gerçek İnanç Adamı*. çev. Erkil Günur. İstanbul: Bozak Matbaası, 1968.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 3. Basım, 1998.
- Hökelekli, Hayati. *Psikolojiye Giriş*. İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2008.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. 2 Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 5. Basım, 2007.
- İbn Melek, İzzeddin, *Şerhu Menâri'l-envâr fî usûli'l-fikh*. İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, 1965.
- İbn Miskeveyh. *Tehzîbü'l-ahlâk -Ahlak Eğitimi-*. çev. Abdulkadir Şener ve dğr. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013.
- İsfahânî, Râgıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Seyyid Keylânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- İsfahânî, Râgıb. *ez-Zerî'a ilâ mekârimi's-Şerî'a -Erdemli Yol-*. çev. Muharrem Tan. İstanbul: İz Yayıncılık, 3. Basım, 2015.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem - Cemalcılar, Zeynep. *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar Sosyal Psikolojiye Giriş*. İstanbul: Evrim Yayınevi, 16. Basım, 2014.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2. Basım, 2007.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. *Kur'an'da İman Psikolojisi*. İstanbul: Yanlızkurt Yayınları, 1997.
- Kayacan, Murat. "Sosyoloji ve Kur'an'ın Ortak İlgi Alanı: Toplumsal Değişim ve Çöküş Yasaları". *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 9/3 (2012), 75-99.

- Kesler, Muhammed Fatih. *Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Doğru Düşüncenin Engelleri*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2015.
- Kılıç, Sadık. *Kur'an'da Günah Kavramı*. Konya: Hibaş Yayınevi, 1984.
- Kip, Ayşegül. "Grup Aidiyetinin Tipik Özdeşimleri Bağlamında Bakara Suresinde Yahudi Grup Dayanışması". *Journal of Analytic Divinity* 2/1 (2018), 82-115.
- Komisyon. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 11. Basım, 2011.
- Le Bon, Gustave. *Kitleler Psikolojisi*. İstanbul: Hayat Yayınları, 1997.
- Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. çev. Osman Akınhay - Derya Kömürcü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.
- Necati, M. Osman. *Kur'an ve Psikoloji*. çev. Hayati Aydın. Ankara: Fecr Yayınevi, 3. Basım, 2011.
- Okumuş, Ejder. "İbn Haldun'da Kur'an'ı 'Sosyolojik' Okuma". *Diyanet İlmî Dergi Kur'ân Özel Sayısı*. 331-366. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2012.
- Okumuş, Ejder. "Kur'ân'da Kolektif Sorumluluk". *Diyanet İlmî Dergi* 42/2 (2006), 7-24.
- Okumuş, Ejder (ed.). *Toplumsal Çöküş Teorileri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2007.
- Önkâl, Ahmet. *Rasûlüllah'ın İslâm'a Davet Metodu*. Konya: Esra Yayınları, 7. Basım, 1992.
- Râzî, Fahrreddîn. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Sakallı, Nuray. *Sosyal Etkiler, Kim Kimi Nasıl Etkiler?* Ankara: İmge Kitabevi, 5. Basım, 2016.
- Sülün, Murat. *Kur'ân Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?* İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Şeriatî, Ali. *İnsanın Dört Zindanı*. çev. Hüseyin Hatemî. İstanbul: İşaret Yayınları, 5. Basım, 1997.
- Şimşek, İbrahim Halil. "Lider Tiplerine Kur'an Açısından Bir Yaklaşım". *Journal of Analytic Divinity* 2/3 (2018), 63-86.
- Taberî, Ebû Ca'fer. *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdulmuhsîn et-Turkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- Tümer, Günay. "Âbâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/5. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Uygur, Nermi. *Kuram-Eylem Bağlamı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen. *Esbâbü'n-nüzûl*. thk. Kemal Besyûnî Zağlûl. Beyrût: Dâru'l-Kütüb'i-İlmîyye, 1991.
- Vatandaş, Celaleddin. *H. Muhammed'in (s.a.v.) Hayatı ve İslam Daveti -Mekke ve Medine Dönemi-*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2014.
- Vitz, Paul C. "Ateizm Psikolojisi". çev. Kenan Sevinç. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2013), 133-147.
- Yahyâ b. Adî. *Tehzîbü'l-ahlâk -Ahlak Eğitimi-*. çev. Harun Kuşlu. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kuran Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat, 3. Basım, 1979.

- Yıldız, İbrahim. "Hıristiyanların Hz. İsa'yı İlahlaştırması: Kur'ân'da Bu Yanılgının Nedenleri ve Giderilmesi". *The Journal of Academic Social Science Studies* 65 (2018), 305-324.
- Yıldız, İbrahim. *Kur'an İnsan ve Yanılgı -Psikososyal Bir Okuma-*. Bursa: Emin Yayınları, 2019.
- Yıldız, İbrahim. "Kur'ân-ı Kerim'de Atalar Geleneği ve İnanca Etkisi". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2015), 175-215.